

EGLĖ PAŠKEVIČIŪTĖ-KUNDROTIENĖ
Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

Totoristika Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos fonduose

Anotacija. Lietuvos istorijoje ir kultūroje totoriai paliko ryškų pėdsaką. 2021-ieji metai LR Seimo buvo paskelbti totorių metais, ta proga Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje (toliau – LMAVB) buvo parengta totoriams skirta paroda, kuri paskatino plačiau pasidomėti šia bendruomene ir jos palikimu. LMAVB išsiskiria iš kitų bibliotekų sukauptais gausiais totoristikos rinkiniais, jų turinys gana išsamiai atskleidžia unikalios vienos seniausių Lietuvoje tautinių mažumų – totorių – gyvenimo istoriją, ypatybes, dokumentuoja svarbius istorijos įvykius. Straipsnyje, remiantis LMAVB išlikusiais autentiškais šaltiniais ir totoristikos rinkiniais, įvairiais aspektais aptariamas gausus kultūrinis totorių bendruomenės palikimas, išsklaidytas po įvairias paveldo institucijas, jos istorija, kultūra, raštija.

Esminiai žodžiai: totoriai; raštija; istorinė atmintis; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka; rankraščiai.

Įvadas. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje (toliau – LMAVB) saugomi totoristikos rinkiniai, kurių turinys gana išsamiai atskleidžia unikalios vienos seniausių Lietuvoje tautinių mažumų – totorių – gyvenimo istoriją, ypatybes, dokumentuoja svarbius istorijos įvykius¹. Totoriai – tiek savo kilme, tiek religija išskirtinė etninė grupė Lietuvoje. Pirmuosius lietuvių susidūrimus su totoriais galima atsekti dar nuo XIII amžiaus (Bairašauskaitė 2021, 19; Montvydaitė et al. 2020, 19). Istoriografijoje teigiama, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) valdovai Gediminas, Algirdas, Kęstutis sudarydavo sąjungas su totoriais, jie padėdavo kovoti su kryžiuočiais (S. Kryczyński 1993, 17–18; Montvydaitė et al. 2020, 19). Tačiau totorių įsikūrimą Lietuvoje nulėmė didysis kunigaikštis Vytautas – tai liudija tiek totorių tradicija, tiek dokumentai (Mickūnaitė 2008, 281–284). Tyrėjai sutaria, kad totoriai gausiai kėlėsi į LDK ir joje apsigyveno būtent valdant Vytautui, kalbėti apie Gedimino laikus – ankstoka, tuo metu čia galėjo gyventi tik pavieniai totoriai (Bairašauskaitė 2021, 23, 25; S. Kryczyński 1993, 18, 24; Mickūnaitė 2008, 274–275; Montvydaitė et al. 2020, 21). Lietuvoje apsigyvenę totoriai vieni nuo kitų skyrėsi savo kilme bei socialine padėtimi: išskiriamos bent trys totorių grupės (Montvydaitė et al. 2020, 27). Laikui bėgant, skirtumai mažėjo, jie asimiliavosi bendruomenės viduje, integrovosi į vietos bendruomenes. Istoriografijoje dažnai vartojamas terminas LDK totoriai, kai kalbama apie visos LDK totorius, vėliau sąvoka išsiskiria – terminai Lietuvos, Lenkijos ar Baltarusijos totoriai apibūdina dabartinių valstybių totorius (Montvydaitė et al. 2020, 19). Bene

1 Ypač norėčiau padėkoti LMAVB Rankraščių ir Retų spaudinių skyrių darbuotojams už visokeriopą pagalbą, padedant rasti ir suprasti saugomus totoristikos dokumentus.

detaliausiai Lietuvos totoriaus sąvokos kaitą apžvelgė Stanislovas Kryczyński. Jis teigia, kad Lietuvos totoriai – senas ir tinkamiausias terminas, taikytinas visiems LDK žemėse gyvenusiems totoriams (S. Kryczyński 1993, 15–17). Taikliausiai LDK totorių kilmę apibūdino dr. Tamara Bairašauskaitė: „Lietuvos totoriai – tai išeiviai iš byrančios Aukso Ordos ir Krymo chanato, atmigravę į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir čia įleidę šaknis“ (Bairašauskaitė 2021, 11). Pirmosios didesnės totorių gyvenvietės buvo įkurtos netoli Vilniaus ir Trakų – tai Kozaklarų, Kolnolarų ir Keturiasdešimties Totorių kaimai. Dažniausiai totoriai atlikdavo karinę ar diplomatinę tarnybą, taip pat buvo žinomi kaip vertėjai, raštininkai. Nors asimiliavosi kalbiniu požiūriu, išlaikė savo religinį identitetą, integravosi į visuomenę. Šiuo metu Lietuvoje gyvena apie 3 000 totorių. Tankiausiai gyvenamos vietos – Alytaus, Vilniaus ir Kauno apskrityse.

Totoristika apima studijas ir tyrimus apie totorius plačiąja prasme. Straipsnyje didžiausias dėmesys skiriamas Lietuvos totoriams, kurių istorija neatsiejama nuo bendros totorių istorijos, taip pat nuo jų gyvenamo regiono – Lietuvos–Lenkijos–Baltarusijos totorių istorijos. Gausi totoristika saugoma LMAVB Pagrindiniame fonde, Retų spaudinių ir Rankraščių skyriuose. Palyginus su kitomis Lietuvos bibliotekomis, aiškėja, kad sukaupta labai daug vertingų ne tik senųjų leidinių, bet ir šiuo metu (dažniausiai užsienyje) leidžiamų studijų, monografijų, konferencijų medžiagos, nemažai jų su autorių dedikacijomis Bibliotekai. Beveik viskas atsispindi Bibliotekos elektroniniame kataloge. Dalis senųjų leidinių, atvirukų, rankraštinų dokumentų, ikonografijos saugoma skaitmeniniame archyve, todėl prieinama ne tik skaitytojams Lietuvoje, bet ir už jos ribų.

Paprastai rankraštine medžiaga apžvelgiama tipologiniu požiūriu pagal rankraščių tipą: laišakai, ikonografija, rašto darbai, straipsniai ir panašiai. Šiame straipsnyje medžiaga bus nagrinėjama teminiu principu: istorija, kultūra, religija, dabarties aktualijos. Straipsnio tikslas – apžvelgti LMAVB Rankraščių, Retų spaudinių skyriuose, taip pat Pagrindiniame fonde sukauptų dokumentų dalį apie totorius, pirmiausia kreipiant dėmesį į Lietuvos totorius. Keliamas uždavinys atskleisti ir parodyti saugomo fondo dalį apie Lietuvos totorių istoriją, kultūrą, religiją, iškiliausius asmenybes ir jų nuveiktus darbus. Taip pat siekiama supažindinti su totoristikos archyviniais šaltiniais ir gausiais spaudiniais. Pagrindiniai darbo metodai – aprašomasis, analizės bei biografinis. Ypač svarbu rasti ir paviešinti saugomus egodokumentus, ikonografiją, kurie gali suteikti įvairių sričių tyrėjams naudingų žinių.

Apie totorių dokumentus LMAVB jau buvo iš dalies rašyta Vlado Abramavičiaus (*Rankraščių rinkiniai* 1963, 62–68, 196–197), pergamentuose minint totorius pastebėta Rimanto Jaso sudarytame kataloge (*Pergamentų katalogas* 1980, 109, 111, 160 ir t. t.), apie totorių dokumentus taip pat rašoma Danutės Labanauskienės darbe (Labanauskienė [2003], 142–151). Gana detalai totoristika LMAVB saugomuose karaimikos rinkiniuose aprašyta Mariolos Abkovič ir Aleksandro Babadžano straipsnyje (Abkowicz et Babadžan 2019, 71–92). Čia aprašyti į karaimų kolekciją patekę totoristikos dokumentai: apie totorių pareigas, teises, turto klausimus, taip pat aptarta gausiai išlikusi ikonografija, laišakai. Vieno iš karaimikos rinkinių sudarytojas Hadži Seraja Chanas Šapšalas (1873–1961) – išskirtinė asmenybė: profesorius, filologas, orientalistas, Krymo, vėliau Lenkijos (kartu ir Lietuvos) karaimų aukščiausiasis dvasininkas (*bachanas*), dvasinis ir pasaulietinis vadovas, visuomenės veikėjas, karaimų ir Artimųjų Rytų kultūros puoselėtojas. Todėl jo rinkinyje (F 143) yra medžiagos ne tik karaimų, bet ir totorių istorijai pažinti. Nors totoristikos rinkiniai LMAVB nėra sutelkti viename ar keliuose fonduose, paiešką labai palengvina sisteminis bei elektroninis Rankraščių katalogai². Istorinės medžiagos apie totorius išsaugota akademiko Konstantino Jablonskio personaliniame fonde F 256 (ypač senųjų dokumentų bei

2 Interneto prieiga: <http://www.mab.lt/istekliai/rankrasciai/>.

jų nuorašų); duomenų, susijusių su tikėjimo dalykais, randama Vilniaus arkivyskupijos kurijos bei Vilniaus kapitulos fonduose (F318 ir F43). Kai kuri totoristikos medžiaga saugoma kitų tautų rinkiniuose, pavyzdžiui, tarp karaimikos rinkinių – Serajos Šapšalo fonde F143 ar Simono Firkovičiaus karaimiškų rankraščių kolekcijoje F305, o išskirtinis Al Kitabas bei kai kurie dokumentai – Vilniaus baltarusių fonde F21. Dalies vertingos medžiagos, daugiausia religinio pobūdžio raštijos, prieinamos kopijos Fotografuotų rankraščių kolekcijoje F27. Susistemintoje Pergamentų kolekcijoje taip pat yra žinių apie pirmąsias totorių gyvenimo Lietuvoje realijas: totorių teises ir pareigas, nuosavybę (F1-76, F1-79, F1-118 ir kiti). Įdomių dokumentų su antspaudais, vandenženkliais išlikę Edmundo Laucevičiaus fonde F266, ikonografijos yra Lietuvos dailininkų piešinių bei eskizų kolekcijoje F320.

Pagrindinė literatūra ir spausdinti šaltiniai Lietuvos totoriams pažinti – bibliografijos, šaltinių publikacijos, monografijos, studijos, tyrimai, konferencijų medžiaga. Pažymėtini Lietuvos totorių palikuonės mokslų daktarės Tamaros Bairašauskaitės parašyti, sudaryti ar išversti didesni darbai Lietuvos totorių istorijos tematika (Bairašauskaitė 1996a, 1996b, 2021; S. Kryczyński 1993). Išsamiai į totorių raštijos, religijos, kultūros problematiką gilinasi ir kita mokslininkė, filologė dr. Galina Miškinienė (Мишкинене, Намавичюте et Покровская 2005; Miškinienė 2010; *Ivano Luckevičiaus kitabas* 2009; *Lietuvos totorių muziejaus ištakos* 2021). Duomenų apie pavienes asmenybes, jų biografijos faktus galime rasti žinyne *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje* (Jakubauskas, Sitdykov et Dumin 2009, 2012; M. Jakubauskas 2018, 2021), konferencijų medžiagoje (*Tatarskie biografie* 2019) ir kitur.

Be galo svarbus šaltinis totoriams pažinti – Vilniaus archeografinės komisijos, tyrusios senuosius aktus, 31 tomas, skirtas totorių dokumentams (*Акты издаваемые Виленскою коммиссиею* 1906). Tai iki šiol nepralenkta totoristikos pirminių šaltinių rinkinys. Jame paskelbti 322 dokumentai, apimantys 1522–1784 m. laikotarpį. 1932 ir 1935 m. išėjo Leono Kričinskio (Najman Mirza Kryczyński) parengtos totorių istorijai skirtos bibliografijos (L. Kryczyński 1932, 1935). Pastarojoje Lenkijos totorių istorijos bibliografijoje sužymėta per 2000 skelbtų darbų bei rankraščių, juose netrūksta žinių ir apie Lietuvos totorius.

Dalis LMAVB saugomų totoristikos leidinių vertingi dėl savo proveniencijų, pavyzdžiui, Flaviano Dobrianskio, Mitrofano Dovnar-Zapolskio, Olgerdo Kričinskio (Najman Mirza Kryczyński) bei Stanislovo Kričinskio leidiniai su dedikacijomis žymiam orientalistui Serajai Šapšalui (Добрянский 1906; Довнаръ-Запольскій 1898; O. Kryczyński 1932; S. Kryczyński 1935). Tai rodo glaudų XIX a. pabaigos – XX a. pradžios skirtingų šalių bei tautų orientalistų, taip pat inteligentijos bendravimą, mokslinius interesus.

Pirmosios žinios apie totorius, kelionių aprašymai, senieji istorikų darbai (XVI–XVIII a.). LMAVB yra vertingos totoristikos medžiagos, kuri padeda atskleisti bent dalį totorių istorijos ir kultūros klodų. Pirmosios žinios apie totorius randamos senosiose kronikose, taip pat to meto kelionių aprašymuose, istorikų darbuose, išlikusiuose rankraštiniuose dokumentuose (privilegijose, teismų dokumentuose ir kt.). Požiūris į totorius, kaip ir į bet kokius „kitokius“ gyventojus, Europoje ir LDK skyrėsi. Kaip nurodo tyrėjai, „Europos gyventojai žodį „totorius“ siejo su Tartaru, bauginančia kosmoso bedugne erdve graikų mitologijoje, o viduramžiais svarbia lotynų kalba *tartareus* reiškia ne tik požemio karalystę, bet ir apibūdinimą *baisus*“ (Bairašauskaitė 2021, 19). LDK totoriai nebuvo demonizuojami, tam tikrais laikotarpiais teko su jais kovoti, vėliau – sudaryti sąjungas prieš bendrus priešus, dar vėliau totoriai tapo neatskiriama daugiatautės valstybės dalimi. Labai įdomiai į skirtingų bendruomenių sugyvenimo reiškinį pažvelgė dr. Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, parodžiusi viską tarsi iš kitos pusės – per nekrikščionių (žydų, totorių, karaimų) „bendruomenių požiūrį į jas priėmusią ir sąlygas gyven-

ti sudariusią krikščionių visuomenę“ (Šiaučiūnaitė-Verbickienė 2003, 39). Jos teigiama, kad „totorių įvaizdį sunku aptarti dėl dvejetainio požiūrio į juos – tai LDK įsikūrę totoriai bendražygiai ir valstybės teritoriją niokojantys išorės priešai“ (Šiaučiūnaitė-Verbickienė 2003, 44). Dėl skirtingų stereotipų ir įvaizdžių šiandien svarbu pažinti ne tik tai, kas buvo rašoma apie Lietuvos totorius, bet ir kiek Europa buvo susipažinusi su totoriais, ką ir iš kur apie juos žinojo.

Vienas pirmųjų totorius aprašė Ghillebert'as de Lannoy (1386–1462), flandamų keliautojas ir diplomatas, kuris 1413–1414 m. lankėsi LDK, o 1421 m. jį, kaip Anglijos karaliaus pasiuntinį, priėmė Jogaila bei Vytautas. G. de Lannoy pirmasis aprašė Vilniaus, Kauno ir Trakų pilis, taip pat totorius. Šio autoriaus tekstą mokslinei bendruomenei pristatė Joachim Lelevelis, išleidęs kelionės aprašymą prancūzų bei lenkų kalbomis (Lelevel 1844)³. Kaip nustatė istorikas ir diplomatas Petras Klimas, G. de Lannoy buvo siunčiamas į Šventąją žemę, kur turėjo iširti sąlygas kovai prieš islamą. Grįžęs plačioje kelionės ataskaitoje aprašė ne tik Siriją, Egiptą, Rytų kraštus, bet ir tuo metu mažai Europai žinomą Lietuvą. Išliko keletas G. de Lannoy rankraščių variantų, kuriais plačiau susidomėta tik XIX amžiuje (Klimas 1931, 6–9). Pirmosios kelionės iš Vilniaus į Prūsiją per Trakus metu (1414 m.) G. de Lannoy pastebi, kad totoriai gyveno Trakuose ir šalia jų. Keliautojas susidūrė ne tik su totoriais, mini, kad miestas daugiatautis – be gausaus skaičiaus totorių, jame dar gyvena vokiečių, lietuvių, rusų ir labai daug žydų⁴ (*Kraštas ir žmonės* 1988, 51). Kartu G. de Lannoy atkreipė dėmesį į totorių savitumą – jų tikėjimą (Bairišauskaitė 2021, 29–30; Klimas 1931, 30), skiriančią juos nuo kitų vietos gyventojų: „Trakų mieste ir aplinkiniuose kaimuose labai daug totorių, kurie gyvena giminėmis, yra tikri saracėnai, visai nežinantys Jėzaus Kristaus tikėjimo ir turi savo atskirą kalbą“ (*Kraštas ir žmonės* 1988, 51). Antrosios 1421 m. kelionės metu diplomatas totorius sutiko tarnaujančius kunigaikščiui, taip pat mini totorius-karius, gautus apsaugai bei „totoriškus raštus“ (*Kraštas ir žmonės* 1988, 52–53). Mat totoriai dėl kalbų mokėjimo buvo vertėjai, buvo įprasta jiems patikėti valstybinius dokumentus, nes juos, parašytus arabiškais rašmenimis, ne bet kas galėjo perskaityti.

Išskirtinis ir išsamus Austrijos diplomato Siegmundo von Herbersteino (1486–1566), Šventosios Romos imperijos pasiuntinio, imperatoriaus Maksimilijono diplomato, dukart (1517 ir 1526 metais) pabuvojusio Maskvoje, veikalas *Rerum Moscoviticarum commentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstein, Neyperg et Guettenhag* (lie: *Užrašai apie maskvėnus*), išleistas lotynų kalba 1556 m. Bazelyje (Herberstein 1556), kuriame aprašomi ir totoriai. Pasiuntinys abu kartus keliavo per Lietuvą, stebėjo vietos gyventojus, Lietuvai skyrė atskirą skyrių. Čia taip pat minimi totoriai kariai, totoriška ginkluotė, totorių kovos su Maskva (*Kraštas ir žmonės* 1988, 56–57). Knyga neprarado aktualumo (vien XVI a. išėjo 8 veikalų leidimai), tad vėliau pasirodė vokiečių, anglų, rusų kalbomis. Šia knyga vėliau rėmėsi Mykolas Lietuvis, Aleksandras Guagninis, Jonas Lasickis ir kiti.

Totoriai minimi senosiose kronikose. Italų kilmės lenkų rašytojas, karininkas ir kronikininkas A. Guagninis (1538–1614) lotynų kalba 1578 m. išleistoje kronikoje *Sarmatiae Europae descriptio* (lie: *Europinės Sarmatijos aprašymas*) apibūdino ir totorius (Guagnini [1578]; 1581, 99–110). Totoriai taip pat minimi 1582 m. Karaliaučiuje išspausdintame Motiejaus Strijkovskio (1547–po 1586) istorijos veikale *Kronika polska, litewska, žmódzka i wszystkiej Rusi*

3 Kaip nurodo P. Klimas, iš tiesų G. de Lannoy pranešimus apie Egiptą, Siriją ir kitus kraštus pirmą kartą paskelbė Mons'o bibliofilų draugija Belgijoje 1840 metais, tačiau leidinys *Voyages et ambassades de Messire Guillebert de Lannoy* išėjo tik 100 egz. tiražu, o J. Lelevelis 1844 m. išleido šio leidinio ištrauką, skirtą Prūsijai, Lietuvai, Rusijai ir Lenkijai. Būtent iš pastarojo žinias apie totorius perspausdino kiti šaltinių rinkiniai, J. Lelevelio leidinys tapo lengvai prieinamas tyrėjams (Klimas 1931, 6).

4 Nors buvo laikoma, kad G. de Lannoy mini ir karaimus (*Kraštas ir žmonės* 1988, 51), kurie buvo painiojami su totoriais, pastaruoju metu prieita išvados, kad G. de Lannoy negalėjo supainioti totorių su karaimais ir mini būtent totorius (S. Kryczyński 1993, 22; Bairišauskaitė 2021, 30).

(lie: *Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos ir visos Rusijos kronika*). Čia užsimenama apie totorių paramą Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Gediminui⁵. Vis dėlto, kaip teigia tyrėjai, apie totorių pagalbą Gediminui derėtų kalbėti atsargiai (Bairišauskaitė 2021, 19–21), totoriai gausiai apgyvendinti Lietuvoje, tik valdant Vytautui.

Bene išsamiausiai totorius aprašė Mykolas Lietuvis (apie 1490–apie 1560), kuris puikiai juos pažinojo, darbe *De moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum* (lie: *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, 1615). LDK diplomatas, pats dalyvavęs mūšyje su totoriais 1527 metais, lotyniškai parašytą traktatą dedikavo dk Žygimantui Augustui. Jame lygino skirtingą įvairių tautų, taip pat ir totorių, gyvenimo būdą, papročius. Autorius atkreipė dėmesį į totorių pagarbą mokslui ir mokytiems žmonėms, tuo pačiu pažymėjo, kad totorių raštija pirmiausia siejama su religija: „Lietuvos totoriai labai vertina žinias ir rodo didelę pagarbą mokytiems žmonėms, tačiau žiniomis ir mokytumu jie pirmiausia laiko musulmonišką religinį, o ne pasaulietinį išsimokslinimą. Totorių manymu, religinis išsimokslinimas yra tikroji dievobaimingo musulmono vertybė, kadangi jis tarnauja *sielai*“ (Mykolas Lietuvis 1966, 111). Pirmą kartą knyga išleista 1615 m. Bazelyje lotynų kalba, o 1966 m. išleistas Igno Jonyno vertimas į lietuvių kalbą.

Lenkų radikaliosios reformacijos veikėjas, rašytojas Janas Łasickis (1534–1602) viename savo darbų *De Russorum, Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum, funerum ritu* (lie: *Apie rusėnų, maskvėnų ir totorių tikėjimą, apeigas, vestuvių bei laidotuvių papročius*) kalba ir apie totorius. Šioje 1582 m. išleistoje knygoje paskelbtas laiškas vokiečių liuteronų teologui, istorikui, Rostoko universiteto profesoriui Dovydui Chytrėjui (David Chytraeus, tikroji pavardė Kochhaffe, 1530–1600) (Łasicki 1582, 253–256). Tame laiške rašoma ir apie totorių tikėjimą bei papročius, taip pat minimas Vilnius, totorių maldos namai. Knygos pabaigoje esanti dalykinė rodyklė bei turinys padeda rasti norimą informaciją. Aiškėja, kad apie totorius knygoje rašoma palyginti nedaug, užsimenama apie žmones, religiją, papročius, pergales, kalbą (p. 250–254).

Savitai apie totorių ligas kalbama 1563 m. Bazelyje vokiečių kalba išleistoje knygoje, kurios autorius – šveicarų gydytojas ir filosofas Paracelsas (1493–1541) (Paracelsus 1563).

Labai įdomūs senieji kelionių aprašymai, pavyzdžiui, populiarios olandų Elzevirų (Elzevier) leidyklos Valstybių serijoje pasirodžiusios knygos apie įvairias pasaulio šalis bei valstybes. 1630 m. joje išėjo *Russia seu Moscovia itemque Tartaria commentario topographico atque politico illustratae* (lie: *Rusija, arba Moskovija, taip pat Totorija, aprašytos geografinių ir politinių komentary būdu*), kurioje didelis dėmesys skirtas totoriams (*Russia seu Moscovia* 1630, 189–345). Iš LMAVB išlikusio egzemplioriaus matyti, kad knyga buvo populiari, dažnai bei labai įdėmiai skaityta. Unikali kartografo, jėzuitų misionieriaus Kinijoje Martino Martini (1614–1661) *De bello Tartarico historia* (lie: *Totorių karo istorija*). Lotynų kalba 1655 m. pasirodžiusiame leidinyje pasakojami autentiški įvykiai apie totorių įsiveržimą į Kiniją, iliustruojama žemėlapiu (Martini 1655). Knyga dedikuota Lenkijos ir Švedijos karaliui, Lietuvos DK Jonui Kazimierui Vazai⁶.

Pažymėtina pastoriaus Joachimo Hirtenbergo (Joachim Pastorius ab Hirtenberg, 1611–1681) lotynų kalba 1685 m. išleista Lenkijos istorija *Historiae Polonae plenioris partes duae – Abiejų Tautų Respublikos istorija nuo Vladislavo Vazos iki Jono Kazimiero Vazos valdymo*, papildyta Bogdano Chmelnickio vadovaujamų kazokų ir totorių gyvenimo būdo bei papročių aprašymu (Pastorius ab Hirtenberg 1685, 39–71).

5 Žr. vėlesnę laidą (Strijkovskis 1846, 360–361).

6 Abi minimos knygos ne tik įdomaus turinio, bet ir formos – jos mažo formato, tokias galima skaityti, pavyzdžiui, kelionėje. Elzevirų leidykla garsėjo Valstybių serija – nedidelio formato tomiais, skirtais tam tikrai valstybei – jos geografijai, politikai, ekonomikai, istorijai. Tokios knygelės išsiskyrė mažu dydžiu, jos buvo geros kokybės, dėl nedidelės kainos labiau prieinamos.

Labai įspūdinga 1755 m. Leipcige paskelbta vokiečių kilmės Švedijos karininko bei geografo Philipo Johano von Strahlenbergo (1676–1747) vario raižiniais bei žemėlapiais iliustruota kelionių po Rusiją, Sibirą ir didžiąją Totoriją istorija (Strahlenberg [1755]). Kaip karo belaisvis patekęs į Rusijos imperiją, autorius domėjosi geografija, antropologija, kalbomis, studijavo vietinių genčių ir tautų papročius. Grįžęs į Švediją, išleido savo darbus, kurie vėliau išversti į prancūzų, anglų kalbas.

LMAVB taip pat saugomas 1769 m. Leipcige vokiškai išleistas iliustruotas kelionių per Rusiją link Kaspijos jūros, į Persiją, Totoriją, Turkiją, Armėniją ir Kiniją aprašymas su žemėlapiais, kuriame kalbama ir apie Kazanę, totorių gyvenamas teritorijas (*Zuverlässige Geschichte der englischen Handlung* 1769, 10–82). Nors išlikusiame egzemplioriuje autorius nenurodytas, kaip galima suprasti iš kelių skirtingų leidimų, randamų įvairiose Europos bibliotekose, – tai Jonas Hanway (1712–1786)⁷. Jis buvo britų filantropas, keliautojas, kuriam prekybos reikalais ne kartą teko pabuvoti Rusijos imperijoje bei Persijoje. Grįžęs anglų kalba 1753 m. išleido kelionės ataskaitą, kurioje pateiktas ir totorių aprašymas. Ataskaita greit sulaukė susidomėjimo, tad išversta ir į kitas kalbas.

Saviti vengrų kilmės prancūzų kariškio, kuriam teko lankytis ir gyventi Osmanų imperijoje, barono François de Totto (1733–1793) Varšuvoje 1789 m. lenkų kalba išleisti atsiminimai apie turkus ir totorius (Tott 1789). Knyga prieš tai išėjo prancūzų ir anglų kalbomis, o vėliau išversta į lenkų kalbą. F. de Tottas 1767 m. buvo paskirtas konsulu Kryme, atliko svarbų vaidmenį Rusijos ir Turkijos karo metu (1768–1774). Nors išėjo 4 atsiminimų tomai, LMAVB saugomi tik du – svarbus ir vertingas egodokumentikos šaltinis ne tik totorių, bet ir bendrai istorijai pažinti. Beje, kai kurios senosios knygos jau yra tapusios bibliografinėmis retenybėmis visame pasaulyje. Jos svarbios ne tik totoristikai, bet ir knygos istorijai plačiaja prasme.

LMAVB taip pat saugomi vertingi pirminiai istorijos šaltiniai – autentiški rankraščiai – totorių istorijai atskleisti, jų gyvenimo aktualijoms pažinti. Vienas senesnių bibliotekoje saugomų dokumentų – Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro raštas⁸. Tai 1503 m. birželio 1 d. baltarusių kalba rašyto dokumento nuorašo lotyniškais rašmenimis kopija, datuojama XVIII amžiumi. Joje dk Aleksandro sprendimu atmetamos totorių Kadyšo ir jo brolių pretenzijos į bajoro Jurijaus Jackevičiaus ginčijamą Hruzdenicos dvarą Krevo pavietae. Įdomi 1515 m. Žygimanto Senojo privilegija⁹ totoriui vertėjui Kulzumanui¹⁰. Šia privilegija jam atiduodami Belicos valsčiaus Ragotnos gyvenvietės totoriaus Chaziašo baudžiauninkai bei tuščia žemė Manaitepščina. Aiškėja, kad nors šiuo atveju atitekusi žemės valda buvo nedidelė, minėtas totorius kartu su giminėmis jau valdė nemažai žemių (Bairašauskaitė 2021, 128). Kitame Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo 1522 m. nutarime kalbama apie pareigas ir prievoles, nustatyta, kad miestiečiams nebus uždedami nauji mokesčiai, išskyrus įprastą sidabrinę, mokesčių totoriams sabalų kailiais ir duoklę didžiajam kunigaikščiui gelumbe bei vašku¹¹. Išlikęs Jenišo Tegkrevičiaus raštas¹², kuriuo jis užstato Žybartonių lauką Jonui Paulavičiui, Rukainių ir Šešuolių valdytojui, išskirtinis savo totorišku antspaudu bei vandenženkliu. Dokumentai dažniausiai

7 <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/person/gnd/118839462>; <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/FQ6WU2IL3KQOZOTVB42H2KPB7QQHQMMZ>; https://www.europeana.eu/en/item/368/item_MDRDP7WZY2RO3WG42K7JEI53AWH66PHM ir kt.

8 Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro sprendimas dėl totorių pretenzijų, 1755 m. nuorašas, 2 lap., lenkų k., LMAVB RS F256-1883.

9 Žygimanto Senojo privilegija totoriui vertėjui Kulzumanui, 1515, 2 lap., rusėnų, lenkų k., LMAVB RS F43-5727.

10 T. Bairašauskaitė patikslina vertėjo pavardę: Kulzimanas (Kutlu Zomanas) (Bairašauskaitė 2021, 128).

11 Ldk Žygimanto Senojo nutarimas, Vilnius, 1522 m. gruodžio 9 d., 1 lap., lotynų k., LMAVB RS F1-76.

12 Jenišo Tegkrevičiaus raštas, kuriuo jis užstato Žybartonių lauką Jonui Paulavičiui, Rukainių ir Šešuolių valdytojui, 1532, 1 lap., rusėnų k., LMAVB RS F266-414.

susiję su totorių nuosavybės, tarnybos ar tikybos klausimais, pavyzdžiui, išlikęs 1532 m. dokumentas, kuriame trys totoriai įsipareigoja Jurijui Fedorovičiui Chreptavičiui eiti karo tarnybą mainais už gautą iš jo žemę¹³. Tiesa, išlikęs ne originalas, o istoriko Konstantino Jablonskio nuorašas iš Vilniaus reformatų archyvo.

Nuosavybės klausimai aptariami ir teismų knygoose, pavyzdžiui, ieškovo Povilo Tiškevičiaus skundas prieš atsakovą Jarošą Estkovičių Michalkovičių, įsikišusį į kivirčą dėl ežių tarp ieškovo Janovičių dvaro kelio bajoro bei kaimyninio totoriaus Čelkašo Abramovičiaus Dozbutiškio dvaro valstiečio. Dokumentas yra Ašmenos pavieto pilies teismo knygoose¹⁴, taikos sutartis tarp totorių dėl globos sudarymo ir nekilnojamojo turto išlikusi išrašė iš Minsko pilies teismo¹⁵. Nemažai apie totorius kalbama ir 1699 m. Vyriausiojo Tribunolo sprendimuose (*Traktat Rzeczypospolitey z wojskiem Wielkiego X. Litt.* 1699). Vyriausiasis Tribunolas – LDK bajorų luomo aukščiausios instancijos apeliacinis teismas, jame buvo sprendžiama ir dėl kariuomenės, be kita ko – kokias prievoles turi atlikti totoriai. Totoriai visada pasižymėjo kaip puikūs kariai, jų karinė tarnyba išsamiai aptarta *Parodos „Lietuvos totoriai – kariai“ kataloge* (2007).

Kai kurie totorių dokumentai vertingi būtent dėl proveniencijų: antspaudų, vandenženklių, herbų – jie domino kultūros istoriką E. Laucevičių ir saugomi jo fonde (F266-414, F266-274, F266-830). Popieriaus tyrėjui ypač rūpėjo saviti bei išskirtiniai dokumentai, gal todėl buvusį XVII a. Petro Čiževskio (Piotr Czyżewski) veikalą *Alfurkan* (paskvilį apie totorius) panaudojo savitai – kaip antspaudų ir vandenženklių pavyzdžius¹⁶. Išsamiai veikalą ir jo vietą totoristikoje aptaria Bairašauskaitė (Bairašauskaitė 2021, 376–387).

Išlikę leidiniai ir dokumentai liudija, kad tiek buvusios LDK, tiek Europos gyventojai domėjosi totoriais, stengėsi juos pažinti ir suprasti. Totoriai LDK susidurdavo su tokiomis pačiomis realijomis, kaip ir kiti gyventojai – nuosavybės, tarnybų, karinės prievolės atlikimo, karais pasitaikydavo tikybos keitimo arvejų. LMAVB išlikę nemažai medžiagos ne tik apie kasdienį, bet ir apie kultūrinį gyvenimą, išskirtinę totorių religiją bei savitą raštijos palikimą.

Totorių raštijos ir religijos atspindžiai. Totoriai nuo kitų LDK gyventojų skyrėsi tikyba – paprastai buvo musulmonai. Nors ilgainiui asimiliavosi kalbos atžvilgiu – maždaug XVI amžiuje perėjo prie vietinių kalbų (lenkų, lietuvių ar rusėnų vartojimo), tačiau išlaikė religinį savitumą iki šių dienų. Totorių raštija išsamiausiai nagrinėjama G. Miškinienės darbuose (Miškinienė 2010; *Ivano Luckevičiaus kitabas* 2009; *Lietuvos totorių muziejaus ištakos* 2021; Мишкинене, Намавичюте ет Покровская 2005), taip pat *Totorių paminklų katalogų* serijoje A. Drozd su kolegomis išleistose studijose (Drozd, Dziekan et Majda 1999, 2000). Lietuvos totorių arabų rašmenimis sukurta rankraštinė literatūra suregistruota rusų kalba išleistame kataloge (Мишкинене, Намавичюте ет Покровская 2005). Čia įtraukti įvairiose Lietuvos ir užsienio institucijose bei privačiose kolekcijose išlikę totorių raštijos paminklai, pažymėti ir detalčiai aprašyti LMAVB saugomi Mustafos Lebedžio Koranas ir Ivano Luckevičiaus Kitabas (p. 12–13, 39–41).

Lietuvos totorių spausdinta raštija radosi gana vėlai. Vyravo rankraštinė religinio turinio literatūra, tuo pačiu atlikusi ir švietėjišką, didaktinę, kultūrinę funkcijas. Totoriai perrašinėjo ir iš kartos į kartą perdavinėjo religinius bei pasaulietinius tekstus, dažnai pačiame kūrinyje išdėsty-

13 Мы татарове, я Богдан Огюшкович а Одарь Ордасович, Юхно Кудыревич <...>, Kareiviškės, 1532 m. liepos 24 d., 1 lap., rusėnų k., LMAVB RS F256-2467.

14 Išrašas iš Ašmenos pavieto pilies teismo knygu, 1644 m. liepos 5 d., 2 lap., rusėnų k., LMAVB RS F256-1801.

15 Išrašas iš Minsko pilies, 1616, 2 lap., rusėnų k., LMAVB RS F21-1492.

16 Iškarpos iš P. Čiževskio veikalo *Alfurkan* (lap. 11–14, 19–22) su Chreptavičių bei Zenavičių herbais, LMAVB RS F266-274, F266-830.

tus vieni šalia kitų. Pagal savo paskirtį, turinį ir reikšmę jie skirstomi į Koranus, kitabus, pusiau kitabus, tefsirus ir chamailus. *Kitabas* arabiškai reiškia *knyga*, tačiau taip buvo vadinamos tik didelio formato ir apimties knygos, *chamailas* reiškia *nešiojamas*, t. y. mažo formato maldynas, pusiau kitabas – mažesnio formato už kitabą, tefsiras – tai Korano vertimas bei komentaras (Miškinienė 2010, 201). Kitabai savo turiniu panašūs, tačiau ne tapatūs. Chamailuose šalia maldų būdavo užrašyta įvairių tekstų, leidžiančių geriau pažinti totorių papročius, kasdienybę. Totorių raštijos paminklai, sukurti vietos baltarusių arba lenkų kalba, bet arabų rašmenimis, taip pat turėjo tiurkiškus intarpus, buvo skirti nedaugeliui skaitytojų, tačiau to pakako negausios bendrijos dvasiniams poreikiams tenkinti (Bairašauskaitė 1996b, 86; Miškinienė 2010, 201). Deja, pačių totorių sukurta ir gausiai naudojama rankraštinė literatūra buvo, laikui bėgant, kultūriškai izoliuota, nes mažėjo žmonių, mokančių skaityti arabiškus rašmenis.

Išsamios totorių rankraščių studijos prasidėjo tik XX a. antroje pusėje. Tuomet rankraščiai imti studijuoti grafiniu, tekstologiniu ar teminiu aspektais, tyrimus pastūmėjo dar amžiaus pradžioje atrastas ir visuomenei pristatytas Keturiasdešimties Totorių kaimo kitabas. LMAVB saugomas išskirtinio mokslininkų dėmesio sulaukęs vadinamasis Ivano Luckevičiaus kitabas¹⁷, datuojamas XVIII a. pirma puse, rašytas arabų, baltarusių ir kitomis kalbomis. Šiuo rankraščiu susidomėta 1915 metais, jį radus Keturiasdešimties Totorių kaime. Rankraštis mokslinėje literatūroje pavadintas jo atradėjo istoriko, archeologo ir bibliofilo, baltarusių tautinio veikėjo Ivano Luckevičiaus (1881–1919) vardu. Surašytas trimis, o kartais – ir keturiomis kalbomis rankraštis yra savotiškas musulmonų katekizmas, kuriame pateikiama žinių apie svarbiausias musulmonų šventes, šventus mėnesius, Ramadano pasninką, maldas, namazo svarbą (Miškinienė 2010, 201–202). Kitabas taip pat svarbus tuo, kad dėl savo įvairaus turinio gali būti laikomas savotiška LDK musulmonų enciklopedija. G. Miškinienė kartu su kolegomis 2009 m. parengė jo faksimilinį leidimą *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas* su transliteracija, taip pat su vertimu į lietuvių ir rusų kalbas bei paaiškinimais, sąvokų ir terminų, asmenvardžių ir vietovardžių rodyklėmis (*Ivano Luckevičiaus kitabas* 2009). Tokiu būdu šis svarbus totorių tikybos ir raštijos dokumentas tapo lengviau prieinamas tyrėjams bei visiems besidomintiems.

Kaip jau minėta, vyravo rankraštinė religinio pobūdžio Lietuvos totorių literatūra. Tik XIX a. pasikeitė politinė, socialinė, kultūrinė aplinka, susidarė sąlygos bei poreikis spausdintam žodžiui. 1830 m. Vilniuje B. Neumano spaustuvėje Juzefas Sobolevskis savo paties lėšomis išleido veikalą *Mahometo arba islamo aiškinimas. Korano ir pranašų įsakymų, vadinamų chadisų, ištraukos* (Sobolewski 1830), kuris tapo nepaprastu Lietuvos kultūrinio gyvenimo įvykiu (Bairašauskaitė 1996b, 86). Leidinio autorius – Naugarduko apskrities apeliacinio žemės ribų teismo teisėjas J. Sobolevskis pratarmėje teigė, kad reikia pabandyti išversti šventąjį raštą, nes žmonės jau nebemoka arabų kalbos, o mechaninis jos vartojimas neskatina religinio pažinimo: „Pirmasis tarp Lietuvos totorių sugalvojau (gal ir nelabai gabia plunksna) išleisti šį veikalą lenkų kalba, panaudojau surinktus ir išverstus dalį Korano, Pranašo įsakymus, vadinamus chadisų ir tekstus, vadinamus kitabu. Šiuo savo darbu nieko nesiekiu, tik noriu būti naudingas savo tautiečiams“ (Sobolewski 1830, IV; Bairašauskaitė 1996b, 87–88). Jis nutarė šventojo rašto turinį perteikti vietos, t. y. lenkų kalba, kad žinių galėtų semtis ir mažas, ir didelis. J. Sobolevskio veikalą sudarė dvidešimt vienas skyrius, kuriuose jis aiškino musulmonų religijos dogmas ir apeigas. Kartais šis darbas apibūdinamas kaip religijos žinynas, nes sudarytas iš įvairių šaltinių: Korano, Mahometo įsakymų, totorių rankraštinėse knygose, kitabose (Bairašauskaitė 2021, 332–333). Taip pat šis veikalas vadinamas islamo tikybos katekizmu lenkų kalba, skirtu Lietuvos–Lenkijos

17 Ivano Luckevičiaus (Иван Луцкевич) kitabas, XVIII a. I p., 138 lap., arabų raštas, rusėnų k., LMAVB RS F21-814.

musulmonams (Łapicz 2013, 202). Paaiškėjo, kad J. Sobolevskis rėmėsi tuomet dar nepublikuotu filomatų Dionizo Chlevinskio ir Ignoto Domeikos pastangomis 1828 m. parengtu Korano vertimu (Łapicz 2013, 199). Tačiau bandymai išleisti visą Koraną lenkų kalba užtruko.

Nors žymus Vilniaus spaustuvininkas Juozapas Zavadskis dar 1816 m. rūpinosi išleisti vadovėlį totorių raštui pažinti ir Koraną, pirmasis Koranas lenkų kalba išleistas tik XIX a. viduryje Varšuvoje (Bairauskaitė 1996a, 163). Tai totoriaus Selimo Murzos Tarak Bučackio XIX a. pradžios vertimas iš arabų į lenkų kalbą, išspausdintas tik 1858 metais. Leidinį papildė Vladislavo Kosciuškos paaiškinimai, Vašingtono Irvingo parašyta Muhamado biografija bei Juliano Bartoševičiaus požiūris į Lenkijos santykius su Turkija ir totoriais, į Lenkijoje apsigyvenusių totorių istoriją, apie jiems čia suteiktas privilegijas, taip pat atsiminimai apie iškilus Lenkijos totorius (*Koran* 1858). Taigi, Varšuvos knyginko Aleksandro Novoleckio sumanymu, buvo išleisti du tomai, kurių pirmajame buvo kalbama apie islamo istoriją, papročius, religiją, o ant-rasis tomas ir buvo pataisytas Bučackio vyresniojo Korano vertimas. Prieduose įdėti svarbiausių musulmonų maldų tekstai. Apie šio leidinio vertę plačiai rašoma, tyrėjų požiūriai skiriasi (Bairauskaitė 2021, 336–339). Teigiama, kad vertimas svarbus ne tik religiniu, bet ir kultūrinio požiūriu, o Korano vertimo ir leidybos istorija verta atskiro dėmesio (Bairauskaitė 1996a, 171; 2021, 336–339). XX a. pirmos pusės mokslininkai orientalistai kritiškai vertino šį leidinį, tačiau didžiausia jo vertė – tai pirmasis spausdintas Korano vertimas į lenkų (t. y. vietos) kalbą.

LMAVB saugomas ir rankraštinis Mustafos Lebedžio Koranas¹⁸. Tai 1791 m. arabų kalba rašytas tekstas, kurį perrašė Mustafa Lebedis. Įrašas byloja, kad rankraštį Vilniaus M. K. Čiurlionio menų mokyklos dėstytojui Egidijui Talmantui perdavė vienas Raižių gyventojas 1979 metais. Šis dokumentas kaip tik ir yra senųjų ranka perrašintų totorių religinėms apeigoms atlikti būtinų Korano tekstų pavyzdys. Jame aiškiai nurodyta perrašinėtojo pavardė ir data, išlikęs ir vieno buvusio savininko įrašas. Kita vertinga religinio pobūdžio knyga – LMAVB saugomas įdomus XIX amžiaus vidurio chamailas (maldaknygė)¹⁹, rašytas arabų bei turkų kalbomis. Jis išsiskiria tuo, kad turi žymiosios Wallenrodtų (Valenrodtų) bibliotekos spaudą²⁰. Beje, LMAVB egzempliorius saugomas orientalistų karaimų Hadži Serajos Chano Šapšalo fonde.

LMAVB RS taip pat galima rasti statistinių duomenų apie totorius, pavyzdžiui, XVIII a. pabaigos Minsko dekanato parapijiečių, taip pat atvykusių ir išvykusių žydų bei totorių apskaitos lentelę pagal religiją²¹, XIX a. Nemėžio totorių bendruomenės gimimo, vedybų ir mirties knygas²². Beje, gausiai išlikusios Nemėžio totorių bendruomenės gimimo, vedybų ir mirties knygos, apimančios 1830–1897 m. laikotarpį, išsaugotos karaimų fonde – Simono Firkovičiaus karaimiškų rankraščių kolekcijoje F305.

2021 metais biblioteka praturtėjo – gautos unikalių totorių rankraštinų dokumentų skaitmeninės kopijos iš privačios Lietuvos totorių rankraščių kolekcijos, kurios papildė LMAVB Fotografuotų rankraščių kolekciją (LMABV RS F27-159–F27-172), ištisi tekstai prieinami LMAVB Skaitmeniniame archyve (<http://elibrary.mab.lt/>). Vilniaus totorių musulmonų sunitų muftijus Aleksandras Beganskas, gerai suvokdamas dokumentų vertę, nusprendė žengti kilnų žingsnį ir padarė rankraščius prieinamus visiems. Gauta chamailų (maldaknygių), taip pat tefsiras (sufros), kitabas, pusiau kitabas ir retai pasitaikantis dalavaras (ritinėlis būdavo deda-

18 Mustafos Lebedžio (Мустафа Лебедз) Koranas, 1791, 298 lap., arabų k., LMAVB RS F29-996.

19 Chamailas (maldaknygė), XIX a. vid., 169 lap., arabų, turkų k., LMAVB RS F143-1617.

20 Wallenrodtų šeimos biblioteka beveik tris šimtmečius buvo garsiausia Rytų Prūsijos aristokratų biblioteka, sukaupusi nemažai retų knygų, senųjų rankraščių, ir jau XVII a. viduryje steigėjų valia tapo prieinama viešam naudojimui, vėliau tapo Karaliaučiaus universiteto bibliotekos dalimi; išblaškyta per II pasaulinį karą, dalis leidinių pateko ir į LMAVB.

21 Tabella ludzi ochrzczonych, umarłych i zaślubionych: tudzieś przybyłych i ubyłych Żydow, Tatarów z dekanatu mińskiego <...>, 1790–1791, 1 lap., lenkų k., LMAVB RS F43-13106.

22 Тетрадь Метрическимъ Сведеніямъ [Немежанскаго прихода], 1895–1897, 3 lap., rusų k., LMAVB RS F305-264.

mas mirusiajam). Dokumentus LMAVB veikusiai parodai parengė G. Miškinienė, pristatydama pačius rankraščius bei įvadinį tekstą *Lietuvos totorių arabiškais rašmenimis rašyti rankraščiai iš privačios kolekcijos: nauji atradimai*. Skaitmeninės dokumentų kopijos papildė bibliotekos fondus ir tapo prieinamos tyrėjams bei visiems besidomintiems totorių palikimu, o parodoje buvo galima išvysti originalus.

Taigi, totorių raštija – chamailai, dalavarai, kitabai, pusiau kitabai – buvo reikalingi religinėms apeigoms atlikti. Kaip jau buvo minėta, chamailus (maldaknyges) sudarė arabų bei tiurkų kalbomis rašyti maldų tekstai bei jų paaiškinimai vietos kalbomis, jie buvo saugomi kiekvienoje šeimoje. Kitabai – vienas iš svarbesnių rašytinių žanrų – iš jų buvo galima sužinoti apie musulmonų apeigas, tradicijas. Mažesnės apimties ir trumpesnio turinio kitabai vadinti pusiau kitabais. Tefsiras – tai Koranas su tarpeiliniu atpasakojimu ir komentaru lenkų kalba, padedantis suprasti Šv. Rašto turinį. Šios knygos yra išskirtinės ir itin retos. Dalavaras – popieriaus ritinys su maldomis. Kadangi juos dėdavo mirusiajam, jų išliko labai nedaug (Miškinienė 2010, 2011). LMAVB saugoma nemažai ranka rašytų, perspausdintų, perfotografuotų totorių tikiškos raštijos paminklų.

Iš religinio pobūdžio leidinių dar minėtinas musulmonų kalendorius *Kalendarz muzulmański Tatarów w Polsce*, išleistas lenkų kalba 1938 metais. Įdomi 1907 m. lenkų kalba išėjusi Julijono Talko-Grincevičiaus knygelė apie musulmonus (Talko-Hryniewicz 1907). Vertingos XX a. pirmoje pusėje pasirodžiusios studijos lenkų kalba – J. Šinkevičiaus *Tolerancija islame* (Szykiewicz 1934) bei L. Kričinskio *Vilniaus mečetės istorija* (L. Kryczyński 1937). Beje, LMAVB išlikęs pastarosios egzempliorius paties autoriaus dovanotas bei su jo autografu. Kaip atrodė Vilniuje netoli Lukiškių buvusi mečetė ir kapinės, galima pamatyti iš likusios ikonografijos – atvirukų, Jano Bulhako nuotraukų²³. Visas totorių gyvenimas buvo persmelktas tikiškos. Nors religiniu požiūriu totoriai išsiskyrė iš kitų gyventojų – buvo musulmonai – jie gana gerai įsiliejo į visuomenę. Laikui bėgant, augo susidomėjimas šia išskirtine bendruomene, jos savitumu. Tuo pačiu susidarė ir pačių totorių identitetas, atsirado susidomėjimas savo istorija, kalba, papročiais, dvasiniu ir kultūriniu palikimu.

Totoristikos studijos Lietuvoje (XIX a. – XX a. pirma pusė). XIX a. dėl pasikeitusių politinių aplinkybių pakito ir totorių padėtis. Iki tol daugiausia buvę kariai, totoriai tapo valdininkais, siekė aukštojo mokslo. Lietuvos totorių inteligentija padėjo totoriams suvokti savo istoriją, tradicijas. Totoriai buvo vertinami karinėje ar diplomatinėje tarnyboje dėl savo būdo ir charakterio ypatybių, taip pat dėl kalbų ir rašto žinojimo. Poeto Adomo Mickevičiaus brolis Pranciškus (1796–1862) savo atsiminimuose gražiai atsiliepė apie totorius, pabrėždamas, kad jie „garsėja sąžiningumu, kiekvienas, kad ir vargingiausias totorius, pasiūstas ar su didžiule grynųjų suma, ar su kokiomis vertybėmis, ar svarbiais slaptais popieriais, niekuomet neapvils pasitikėjimo“ (S. Kryczyński 1993, 131–132). Dėl kalbų mokėjimo ir tautiečių pasklidimo įvairiuose kraštuose, totoriai buvo tinkamiausi įvairioms užduotims ar pavedimams atlikti.

Savo darbuose totoriais domėjosi istorikas Tadas Čackis (Tadeusz Czacki), Joachimas Lelevelis ir kiti. Totorių gyvenimą pristatė Vladislovas Sirokomlė (Władysław Syrokomla, 1823–1862) dviejų dalių veikalė *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna* (liet. *Išvykos iš Vilniaus po Lietuvą*), kuriame, aprašydamas geografines vietas, gausiai rėmėsi išlikusia autentiška medžiaga, rašytiniais šaltiniais. Antroje knygos dalyje autorius panaudojo Nemėžio totorių dokumen-

23 Totorių mečetė Vilniuje (1830), dail. W. Güthlen (Vilnius: Druck und Verlag der 10. Armees, [1915–1918]), LMAVB RSS Atv-103/1396; Mahometonų kapinės Lukiškių aikštėje Vilniuje, fot. Janas Bulhakas (Vilnius: J. Bulhako fotoateljė, [1912–1937]), LMAVB RSS SFG-2404/3/1, SFG-2404/3/2; Mahometonų mečetė Lukiškių aikštėje Vilniuje, fot. Janas Bulhakas (Wilno: J. Bulhak. Art. Fot., 1937), LMAVB RSS Fg1-1543.

tus, tarp kurių išskirtinis – 1684 m. po mūšio sužeisto totorių kario Romano Davidovičiaus testamentas (Syrokomla 1857–1860, 2:26–29). Plačiau aprašoma Nemėžio totorių istorija, jų buitis, karinė tarnyba, valdovų suteiktos ir patvirtintos privilegijos totoriams (2:19–34, 57–64).

Originalių Lietuvos totorių parašytų kūrinių nėra daug. XIX a. viduryje žymus orientalistas, tiurkologas, Vilniaus universiteto auklėtinis, Sankt Peterburgo universiteto profesorius Antonis Muchlinskis (1808–1877) Adomo Kirkoro leistame *Teka Wileńska* paskelbė 1558 m. datuojamą anoniminių veikalą apie Lietuvos totorius *Risalei Tatarı Leh* be rankraščio turkiško originalo. Veikalo apie Lietuvos totorius tekstą A. Muchlinskis gavo iš pažįstamo Stambulo knygaininko ir išvertė. Jis buvo litografuotas ir paskelbtas kartu su vertimu atskiru atspaudu *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sultanowi Sulejmanowi w r. 1558* (lie: *Nuomonė apie Lietuvos totorius, surašyta vieno iš šių totorių sultonui Suleimanui 1558 m.*) (Muchliński 1858). LMAVB saugomas šios knygos egzempliorius su autoriaus autografu, taip pat yra išlikusių studijų apie patį A. Muchlinskį. Nors kurį laiką istorikai bei orientalistai nekėlė *Risalei* patikimumo klausimo, pastaruoju metu prieita prie išvados, kad šis tekstas gali būti literatūrinė klastotė (Bairauskaitė 2021, 367–374; Miškinienė 2010, 200).

Vilniaus archeografinė komisija, tyrusi senuosius aktus, savo darbų 31 tomą skyrė totorių dokumentams (*Акты издаваемые Виленскою комиссією* 1906). Čia publikuoti 322 dokumentai, apimantys 1522–1784 m. laikotarpį, kuriuos parengė Flavijano Nikolajevičiaus Dobrianskio (1848–1919) vadovaujama Vilniaus archeografinė komisija. Pagal šį leidinį galima nustatyti totorių paplitimą, kaip kito jų gyvenamos ribos, visuomeninio, politinio, dvasinio ar kultūrinio gyvenimo aktualijas, kokiomis prievolėmis ir teisėmis jie naudojosi. Tai iki šiol nepralenkta pirminių šaltinių rinkinys, skirtas totoriams pažinti.

XIX a. pab. – XX a. pr. atsiranda mokslinis susidomėjimas totoriais, prasideda aktyvios studijos ir tyrimai, suklesti pačių totorių kultūrinės organizacijos, plečiasi įvairiapusė leidybinė veikla. Totorių kultūrinio atgimimo priešakyje XIX–XX a. sandūroje stovėjo tokios asmenybės kaip broliai teisininkai Leonas ir Olgerdas Kričinskiai, Stanislovas Kričinskis ir kiti. Pamažu Vilnius tapo totoristikos centru. Vilniaus universitete dėstė žymus profesorius Stefanas Bazarevskis, kuris 1922 m. buvo išrinktas Vilniaus musulmonų religinės bendruomenės pirmininku, inicijavo Lenkijos musulmonų suvažiavimą. Svarbiu įvykiu totorių bendruomenei tapo 1925 m. gruodžio 28 d. Vilniuje vykęs visos Lenkijos musulmonų parapijų delegatų suvažiavimas, kuriame įkurta pasaulietinė organizacija – Lenkijos totorių kultūros ir švietimo sąjunga, taip pat – religinė organizacija – Muftiatas, kuri, be kitų veiklos barų, aktyviai ėmėsi leidybos (Jakubauskas, Sitydykov et Dumin 2012, 51). Vilniuje buvo įkurtos totorių draugijos, nuo 1929 m. Muftiato patalpose Šv. Mykolo g. 5 veikė muziejus, kurį įkūrė jau ne kartą minėtas teisininkas L. Kričinskis (Miškinienė 2021, 6). Buvusių daiktų sąrašas žinomas iš likusio muziejaus katalogo (*Katalog* 1929, 2–8). Saugota per šimtą eksponatų: nuotraukų, graviūrų, taip pat keletas Koranų bei religinio pobūdžio rankraštinė dokumentų. Turėti Mykolo Lietuvio 1615 m. traktatas lotynų kalba, skirtas totoriams, trečiu numeriu pažymėta S. Dziadulevičiaus *Herbyno* knyga (iš viso išleista 326 egzempliorių), dovanota paties autoriaus (*Katalog* 1929, 6). Apie muziejų, jo eksponatų likimą išsamiai rašoma neseniai pasirodžiusioje knygoje (*Lietuvos totorių muziejaus ištakos* 2021, 6–9). Teigiama, kad muziejaus kolekcijos pėdsakų reikėtų ieškoti ir LMAVB. Tikėtina, kad taip ir yra. Štai vienas iš trijų LMAVB saugomų *Herbyno* egzempliorių kaip tik turi nuorodą, kad buvęs savininkas – Lenkijos respublikos muftijus²⁴.

24 LMAVB saugomi trys *Herbyno* egzemplioriai: vienas jų neturi priedų ir egzemplioriaus numeracijos; egzempliorius Nr. 256 priklausė Vrublevskių bibliotekai Vilniuje, o Nr. 174 priklausė būtent Lenkijos respublikos muftijui – juo nuo 1925 m. iki emigracijos 1944 m. buvo Jokūbas Šinkevičius, rezidavęs Vilniuje.

Iš kairės:

Lenkijos prezidentas Ignacas Moscickis Vilniuje.
Leonardo Semaškos nuotrauka. [Vilnius, 1930].
LMAVB RSS Fg1-583/11

Lenkijos prezidentas Ignacas Moscickis Totorių mečetėje
Lukiškėse. Leonardo Semaškos nuotrauka. [Vilnius, 1930].
LMAVB RSS Fg1-583/12

Vilniaus totoriai su herbu „tanga“. V. Dobrovolskio
nuotrauka. LMAVB RS F143-1269, lap. 1

Musulmonų mečetė Lukiškių aikštėje Vilniuje.
Jano Bulhako nuotrauka. Wilno: J. Bulhak. Art. Fot., 1937.
LMAVB RSS Fg1-1543

S. Dziadulevičiaus parengto ir 1929 m. išleisto
Lenkijos totorių giminių herbyno egzemplioriaus,
priklaususio Lenkijos respublikos muftiatui Vilniuje,
antraštinis lapas. LMAVB RSS L-20/2-8

Pirmieji Totorių sąjungos leidiniai pasirodė 1929 metais – neseniai įsteigto Totorių tautinio muziejaus katalogas (*Katalog Tatarskiego Muzeum Narodowego w Wilnie* 1929) ir brošiūra apie kultūrinio švietėjiško sąjūdžio pradžią (*Z ruchu kulturalno-oświatowego* 1929). Joje buvo paskelbta Totorių sąjungos pirmojo suvažiavimo, vykusio 1928 metais, medžiaga. Abu leidiniai išlikę LMAVB.

1930–1939 m. Vilniuje prie Rytų Europos tyrimų instituto įkurtoje Politinių mokslų mokykloje²⁵ dirbęs profesorius S. Šapšalas parengė turkų kalbos kursą ir vadovėlį. Prieš Antrąjį pasaulinį karą du Lenkijos orientalistų draugijos surengti orientalistikos kongresai (1932 ir 1937) vyko Vilniuje. Karaimo orientalistu S. Šapšalo fonde LMAVB yra medžiagos apie Tiurkologų būrelį prie Politinių mokslų mokyklos veiklą: Lenkijos orientalistų suvažiavimai, Rytų Europos instituto veiklos ataskaitos, įdomios nuotraukos, kuriose matyti tiurkologų būrelio nariai, išlikęs narių sąrašas (Labanauskienė [2003], 145). Pavyzdžiui, išlikusioje Vilniaus politinių mokslų mokyklos tiurkologų būrelio ataskaitoje už 1934/1935 akademinius metus rašoma apie būrelio grupės, vadovaujamos hachano S. Šapšalo, dalyvavimą Konstantinopolyje (Stambule, Turkija) 1934 m. rugpjūčio 18 d. vykusiame II turkų kalbų kongrese²⁶. Išsaugotas būrelio statusas²⁷. Nariai matyti sąrašuose (F143-962) ir nuotraukose: Vilniaus politinių mokslų mokyklos tiurkologų būrelio studentai su vadovu prof. Seraja Šapšalu centre²⁸. Šiame būrelyje aktyviai veikė ne tik karaimai, bet ir totoriai.

Totorių kultūros ir švietimo sąjunga leido leidinius *Rocznik Tatarski* (lie: *Totorių metraštis*), *Życie Tatarskie* (lie: *Totorių gyvenimas*), *Przegląd islamski* (lie: *Islamo apžvalga*); išėjo gausybė knygų bei kitų leidinių. LMAVB saugoma ne tik Lietuvoje ar Lenkijoje, bet ir kitur *išleisty*, pavyzdžiui, *išlikęs* periodinis leidinys *Annuaire du monde musulman: statistique, historique, social et économique* (lie: *Musulmonų pasaulio metraštis*) su profesoriaus S. Bazarevskio autografu.

Totorių bendruomenės gyvenime labai svarbus įvykis buvo heraldikos specialisto S. Dziadulevičiaus parengtas ir 1929 m. išleistas kapitalinis veikalas *Lenkijos totorių giminių herbynas* lenkų kalba – išsami įspūdingos apimties studija apie totorių genealogiją ir herbus, kurią papildė 12 sulankstytų genealoginių lentelių, tekstą puošia totorių herbai (*Herbarz rodzin tatarskich w Polsce* 1929). Pats S. Dziadulevičius buvo totorių kilmės, bet atsivertusios į krikščionybę giminės palikuonis, Varšuvos universitete baigęs teisės fakultetą, tačiau daug rašęs heraldikos klausimais. *Herbynas* buvo didžiausias ir reikšmingiausias jo gyvenimo darbas. Remiantis įvairiais šaltiniais, aprašyta kelių šimtų Lietuvos totorių giminių istorija: ne tik musulmonų, bet ir persikrikštijusiųjų, pateikti jų herbai. Leidinys, kurį finansavo specialiai įsteigtas Komitetas lėšoms *Herbyno* leidimui rinkti ir Lenkų tautinės kultūros fondas, buvo paskelbtas Vilniuje 326 egz. tiražu (Bairauskaitė 1996b, 90). Kaip jau minėta, LMAVB išlikę trys *Herbyno* egzemplioriai (plačiau žr. išn. 23), o bibliografinė retenybė tapusį *Herbyną* papildė faksimilinis 2013 m. Minske išleistas leidinys.

Totorių sąjungos leidybinė veikla siejama su 1932 m. pradėtu leisti Centro tarybos metraščiu *Rocznik Tatarski*. Šio metraščio pirmasis tomas pasirodė Vilniuje 1000 egz. tiražu, vyriausioju redaktoriumi buvo L. Kričinskis, redakcinę kolegiją sudarė kiti garsūs totorių inteli-

25 Beje, Politinių mokslų mokykla veikė Eustachijaus ir Emilijos Vrublevskių bibliotekos patalpose, t. y. dabartinėje LMAVB. Apie institutą ir prie jo veikusią mokyklą LMAVB išlikę daug medžiagos, ji išsamiai aptarta (Ilgevič 2019).

26 Vilniaus politinių mokslų mokyklos tiurkologų būrelio ataskaita už 1934/1935 akademinius metus, [Vilnius], 1935 m. [apie balandžio 5–gegužės 30 d.], lenkų k., LMAVB RS F143-954, lap. 6.

27 Vilniaus politinių mokslų mokyklos studentų tiurkologų būrelio patvirtintas statusas, Vilnius, 1937 m. birželio 16 d., lenkų k., LMAVB RS F143-954, lap. 10.

28 Vilniaus politinių mokslų mokyklos tiurkologų būrelio studentai su vadovu prof. Seraja Šapšalu (centre), Vilnius, [apie 1938], LMAVB RS F143-968, lap. 9; Naujametinis priėmimas Vilniuje (dabartinės Prezidentūros salėje): centre – karaimų hachanas Hadži Seraja Chanas Šapšalas, Vilnius, 1937 m. sausio 1 d., LMAVB RS F143-112, lap. 79.

gentijos atstovai A. Achmatovičius, D. Janovičius-Čainskis, O. Kričinskis S. Murza-Murzičius. Norint suteikti metraščiui mokslinį pobūdį, bendradarbiauti buvo pakviesti tokie mokslininkai orientalistai kaip T. Kovalskis, T. Strikeničius-Korzonas, H. S. Šapšalas, S. Kričinskis. Antrasis *Rocznik Tatarski* tomas išėjo 1935 m. Zamoscyje. Jame bendradarbiavo žymūs profesoriai J. Talko-Grincevičius, O. Gorka, A. Zajančkovskis (Bairašauskaitė 1996b, 90–91). Tais pačiais metais L. Kričinskis išleido totorių istorijai skirtų leidinių bibliografiją, kurioje suregistravo per 2000 skelbtų darbų bei rankraščių (L. Kryczyński 1935).

Bene svarbiausias Lietuvos totoriams – 1938 m. Varšuvoje išėjęs trečiasis *Rocznik Tatarski* tomas, kurį sudarė S. Kričinskio monografija *Tatarzy litewscy* (lie: *Lietuvos totoriai*). Tai buvo pirmoji didelė totorių istorijai skirta mokslinė studija, parašyta remiantis gausiais istorijos šaltiniais, etnografinių tyrinėjimų medžiaga. Jos autorius – vienos seniausių totorių giminės palikuonių, istorikas profesionalas, prieš tai parašęs nemažai straipsnių ir studijų apie totorius. Knyga buvo palankiai sutikta tiek bendruomenės, tiek mokslininkų. Vėliau ji išversta ir į lietuvių kalbą (S. Kryczyński 1993). Tai ir šiandien svarbi knyga.

Straipsnių Lietuvos totorių istorijos bei religijos tematika galima rasti Varšuvos musulmonų leidinyje *Przegląd islamski* (lie: *Islamo apžvalga*, 1930, 1931, 1934–1937). Vilniaus totoriai periodinį leidinį įsteigė tik 1934 metais, pavadinę jį *Życie Tatarskie* (lie: *Totorių gyvenimas*). Redaktorius S. Tuhan-Baranovskis siekė paversti žurnalą visos bendruomenės leidiniu (Bairašauskaitė 1996b, 92–93). LMAVB saugomi šie Lietuvoje bei Lenkijoje eję periodiniai leidiniai. Juose paskelbti straipsniai ir apie Lietuvos totorių istoriją, kultūrą, religiją, tebėra vertingi šiandien.

Leidybinės veiklos ėmėsi ir Vilniaus muftiatas – filosofijos daktaras Jokūbas Šinkevičius (Jakub Szynekiewicz, 1884–1966), išrinktas vyriausiu musulmonų dvasininku, rūpinosi religinės literatūros, skirtos tikybos mokykloms, leidyba. Muftijus J. Šinkevičius, 1925–1944 m. gyvenęs ir dirbęs Vilniuje, visapusiškai rūpinosi totorių bendruomene. Tarp jo sumanymų – naujos mūrinės mečetės statyba Vilniuje (tam buvo renkamos lėšos), Vilniaus Stepono Batoro universitete norėta įkurti Orientalistikos centrą arba fakultetą. Kaip jau minėta, Muftiato patalpose veikė ir totorių muziejus, buvo sukaupta turtinga biblioteka, kurioje saugota vertingų leidinių, kurių seniausi išleisti dar XVII amžiuje. Muftijus siekė Centre įkurti totorių archyvą (Jakubauskas, Sitdykov et Dumin 2012, 147–148; Miškinienė 2021, 8). Nuo 1929 m. Muftiatas kiekvienų metų pradžioje leido kalendorių *Kalendaż Muzutmanski* (lie: *Musulmonų kalendorius*). Pasak tyrėjų, Vilnius XX a. galėjo tapti totoristikos mokslo centru. Vienu metu čia dirbo tokie profesoriai kaip S. Šapšalas ar S. Bazarevskis, plačių mokslinių interesų muftijus J. Šinkevičius. Ali Ismailas Voronovičius (Ali Ismail Woronowicz, 1902–1941)²⁹ taip pat buvo žinomas kaip mokslininkas ne tik Lenkijoje, bet ir pasaulyje, tiesa, Vilniuje jis gyveno labai trumpai. Jis studijavo senuosius totorių rankraščius – kitabus ir liturgines knygas (Jakubauskas, Sitdykov et Dumin 2012, 179). Veiklos buvo užtektinai, tačiau kultūrinę, švietėjišką veiklą pakeitė politiniai įvykiai ir kilęs Antrasis pasaulinis karas. Sukaupti totoristikos lobiai buvo išblaškyti ar net visai sunaikinti, totorių bendruomenė buvo padalinta tarp skirtingų valstybių. Dalis totoristikos išliko būtent karaimo orientalistu S. Šapšalo pastangomis. Šiandien Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomas Karaimų muziejaus rankraščių rinkinys (buvusi asmeninė Serajos Šapšalo kolekcija), kuriame yra likusi ir musulmonų Muftiato rinkinio dalis – 57 vienetai. Jie aprašyti katalogo Totoriškų-slaviškų rankraščių skyriuje (*Lietuvos totorių muzie-*

29 Jis 1937–1939 m. buvo Varšuvos musulmonų bendruomenės imamas, 1938 m. Lenkijos musulmonų kongrese išrinktas Aukščiausiosios musulmonų kolegijos nariu, paskirtas 13-ojo ulonų pulko, įsikūrusio Naujojoje Vilnioje, kapelionu. Jo likimas nežinomas, manoma, kad žuvo karo metu.

jaus ištakos 2021, 9; *Serajos Šapšalo karaimikos rinkinys* 2003). Jie taip pat minimi LMAVB saugomoje S. Šapšalo apžvalgoje³⁰.

LMAVB išlikę ne tik rankraštinių dokumentų, knygų, bet ir ikonografijos: nuotraukų, atvirukų, piešinių. Peržiūrėjus saugomą medžiagą, buvo atkreiptas dėmesys į įspūdingo dydžio ir grožio originalų dailininko Juozo Kamarausko darbą *Mečetė*³¹ (1917). Nors neįvardinta, sulyginus vaizdus, aiškėja, kad jame vaizduojama Sankt Peterburgo mečetė – didžiausia tuo metu Europoje mečetė už Turkijos ribų³². Beje, šis dailininko darbas dar laukia tyrėjų dėmesio. LMAVB saugoma ir kitų dailininkų piešinių, susijusių su totoriais, pavyzdžiui, Jono Rustemo *Minaretas*³³; Antano Zaleskio *Totoriai grįžta iš mūšio su galvijais ir belaisviais*³⁴, *Imamas Ali su lanku „Zulfikar“*³⁵.

Informatyvūs XX a. atvirukai bei nuotraukos su Kauno ir Vilniaus totorių mečečių vaizdais³⁶, Kėdainių mečete (t. y. minaretu)³⁷, 1937 m. Jano Bulhako fotografuota mečete Vilniuje ir kapinėmis Lukiškėse 1937 metais³⁸. Taip pat galime išvysti XX a. 4 dešimtmečio V. Dobrovolskio Vilniaus totorių bendruomenės narių su herbu „tanga“ nuotraukas³⁹. Labai įspūdingos Lenkijos prezidento Ignaco Moscickio (I. Mościcki) vizito Vilniuje 1930 metais, kurio metu buvo aplankyta ir totorių bendruomenė, nuotraukos⁴⁰. Nuotraukų, kuriose matyti totorių dvasininkai, galima rasti gausiai išlikusioje karaimų ikonografijoje (*Tatarskie biografie* 2019, 82–83). Grupinėse nuotraukose šalia karaimų dvasininko S. Šapšalo galima išvysti ir totorių imamus, pavyzdžiui, iškilmingoje 1863 m. sausio sukilimo 70-mečio minėjimo nuotraukoje tarp kitų įvairių dvasininkų šalia karaimų hachano S. Šapšalo, hazzano Juzefo Lobanoso matyti ir totorių muftijus J. Šinkevičius bei imamas Ibrahimas Smajkevičius⁴¹ (*Tatarskie biografie* 2019, 82–83). Įdomi grupinė nuotrauka – 1937 m. sausio 1 d. naujametinis priėmimas pas Vilniaus vaivadą Liudviką Bocianskį (šiandieninės Prezidentūros pastate), kuriame dalyvavo valdžios ir įvairių religijų atstovai, taip pat ir totorių dvasininkai⁴². Nuotrauka išsaugota taip pat karaimų hachano S. Šapšalo fonde. Nors karaimų kolekcijoje išliko be galo daug fotografijų, deja, dažnai neaišku, kas jose matyti. Kai kas buvo atpažinta ir detalizuota M. Abkovič ir A. Babadžano. Dažniausiai šalia karaimų dvasininko profesoriaus S. Šapšalo matomi totorių muftijus J. Šinkevičius bei imamas I. Smajkevičius: išlikusioje 1936 m. grupinėje nuotraukoje Vilniaus Stepono Batoro

30 С. М. Шапшал, „Научный обзор рукописей библиотеки при Караимском отделе Историко-этнограф. музея АН Лит. ССР“, Вильнюс, 1952, rusų k., LMAVB RS F143-895, lap. 23–26.

31 Mečetė, dail. Juozas Kamarauskas, akvarelė, 1917, LMAVB RS F143-1140.

32 Sankt Peterburgo mečetės architektas – Lietuvos totorius Stepanas Kričinskis (1874–1923), kuris 1910 m. buvo suprojektavęs ir Vilniaus mūrinę mečetę, nepastatytą dėl kilusio I pasaulinio karo (M. Jakubauskas 2018, 15).

33 Minaretas, dail. Jonas Rustemas, sepija, LMAVB RS F320-376.

34 Totoriai grįžta iš mūšio su galvijais ir belaisviais, dail. Antanas Zaleskis, pieštukas, LMAVB RS F320-304.

35 Imamas Ali su lanku „Zulfikar“, LMAVB RS F143-1217, lap. 11.

36 Totorių mečetė Kaune (Kaunas: [išleido] Gediminas Orentas, 1939), LMAVB RSS Atv-17/192; Totorių mečetė Vilniuje (1830), dail. W. Güthlen (Vilnius: Druck und Verlag der 10. Armees, [1915–1918]), LMAVB RSS Atv-103/1396.

37 Totorių mečetė Kėdainiuose (Kaunas: Verlag P/B „Viktoria“, [1941–1942]), LMAVB RSS Atv-19/11. Iš tiesų Kėdainiuose yra minaretas, kuris XIX a. pabaigoje buvo pastatytas kaip kraštovaizdžio elementas ir neatliko religinių funkcijų.

38 Mahometonų kapinės Lukiškių aikštėje Vilniuje, fot. Janas Bulhakas (Vilnius: J. Bulhako fotoateljė, [1912–1937]), LMAVB RSS SFG-2404/3/1, SFG-2404/3/2; Mahometonų mečetė Lukiškių aikštėje Vilniuje, fot. Janas Bulhakas (Vilnius: J. Bulhak. Art. Fot., 1937), LMAVB RSS Fg1-1543.

39 Vilniaus totoriai su herbu „tanga“, fot. V. Dobrovolskis, LMAVB RS F143-1269, lap. 1, 2; Vilniaus totorių bendruomenė, fot. V. Dobrovolskis, [194-?], LMAVB RS F143-1269.

40 Lenkijos prezidentas Ignacas Moscickis Vilniuje 1930 m., fot. Leonardas Semaška, [Vilnius, 1930], LMAVB RSS Fg1-583/11, Fg1-583/12.

41 Grupinės nuotraukos, 1937–1958, LMAVB RS F143-112, lap. 76.

42 Naujametinis priėmimas Vilniuje (dabartinės Prezidentūros salėje), Vilnius, 1937 m. sausio 1 d., LMAVB RS F143-112, lap. 79.

universitete, kur delegacija pozuoja Turkijos vėliavų fone⁴³; 1932 m. Vilniaus Stepono Batoro universiteto akademinės parodos atidarymo, atveriant naują studentų bendrąbę ant Tauro kalno, nuotraukoje⁴⁴, 1935 m. maršalo Juzefo Pilsudskio širdies ir jo motinos palaikų perlaidojimo Rusų kapinėse nuotraukose⁴⁵ ir kitose (*Tatarskie biografie* 2019, 71–92).

Kaip jau minėta, Antrasis pasaulinis karas nutraukė totorių kultūrinę ir švietėjišką veiklą. Iškiliausi inteligentijos atstovai buvo išblaškyti po visą pasaulį, nemaža jų dalis žuvo. Taip pat buvo prarasta nemažai vertingo kultūrinio ir religinio totorių palikimo.

Šiuolaikinė totoristika. Antrasis pasaulinis karas dar kartą nubrėžė naujas ribas visose gyvenimo srityse. Nedidelė totorių bendruomenė vėl buvo padalinta į keletą mažesnių, o gyvenimo ir veiklos sąlygos Lietuvoje, Baltarusijoje bei Lenkijoje skyrėsi. Nemažai totorių dar kartą asimiliavosi, šįsyk dėl rusų kalbos poveikio. XX a. pabaigoje – XXI a. totorių būklė vėl pagerėjo, atsirado naujų galimybių mokslui, kultūrai, švietimui, tikybai.

LMAVB sukaupta nemažai naujausių totoristikos tyrimų lenkų, lietuvių, baltarusių, rusų kalbomis, taip pat rastume Vakarų Europoje ar kituose kraštuose leidžiamas studijas ir tyrimus, kurių tematika labai įvairi. Vertinga ir svarbi konferencijų medžiaga bei jos pagrindu parengti straipsnių rinkiniai: *Kipčiakų tiurkų orientas Lietuvoje: istorija ir tyrimų perspektyva* (1994); *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai* (2008); *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze* (2013); *Tiurkų istorija ir kultūra Lietuvoje* (2014); *Славянская письменность Великого Княжества Литовского: характерные черты и специфические особенности* (2014); *Tarptautinė mokslinė konferencija „Totoriai Lietuvos istorijoje ir kultūroje XIV–XXI a.: naujausi tyrimai“* (2021) ir kt. Iš studijų pažymėtini A. Drozdo su kolegomis parengti darbai apie totorių mečetes ir kapines, apie totorių raštiją. XX a. totorių literatūra, totorių raštijos palikimo tyrimais domisi Gžegožas Červinskis. Iš biografistikos darbų pažymėtinos tokios svarbioms pastarojo amžiaus asmenybėms kaip A. Voronovičius, J. Šinkevičius skirtos studijos (žr. www.mab.lt).

Įdomi asmenybė – totorius Juozas Vilčinskas (1909–1992). Nors pagal specialybę buvo inžinierius, rinko istorinę medžiagą apie Lietuvos totorius, ketino įkurti muziejų, sukaupe knygų apie totorius biblioteką, tačiau viską pakeitė karas (Jakubauskas, Sitdykov et Dumin 2012, 178). Vilniuje gimęs, bet Kaune augęs J. Vilčinskas dėjo pastangas lietuvių ir lenkų suartėjimui emigracijoje prieš bendrą priešą – sovietų okupantus, tad įsitraukė į lietuvių išeivių veiklą (Vilčinskas 2019, 195–198, 201–202 ir t. t.). Publikuotas J. Vilčinsko dienoraštis atspindi totorių tapatybės problemas emigracijoje – ką reiškia būti tautinės mažumos nariu ir tuo pačiu sietis su lietuviais, mat didesnę dalis totorių emigracijoje nuėjo kitu keliu – suartėjo su lenkų išeiviais. Tai be galo vertingas egodokumentinis šaltinis totoriams pažinti.

Neseniai pasirodžiusioje knygoje (*Tatarskie biografie* 2019), skirtoje totorių asmenybėms, yra išsamus M. Abkovič ir A. Babadžano straipsnis apie totoristiką LMAVB saugomuose karaimikos rinkiniuose (Abkovič et Babadžan 2019, 71–92). Knygoje laukė siurprizas – ikonografija „Imamas Ali su lanku „Zulfikar““⁴⁶ (p. 91) – būtent tokia pačia LMAVB rengtą parodą papuošė A. Beganskas. Tai autentiškai atkurtas Aukso Ordos totorių šaulio lankas. Lanko gamybai panaudota mediena, kuria užpildytas ožio ragas, taip pat arklio sausgyslės bei žuvies taukų klįjai. Klįjai verdami lietaus vandenyje ir jais klįjuojama priekinė lanko dalis. Tokio lanko gamyba trun-

43 Pluoštas įvairių fotografijų, XX a., LMAVB RS F143-1275, lap. 11.

44 Ibid., lap. 33.

45 Fotografijų varia, XX a., LMAVB RS F143-1279, lap. 7; Maršalo J. Pilsudskio laidojimo ceremonija, 1935, LMAVB RS F143-1236, lap. 1–7.

46 Imam Ali su lanku „Zulfikar“, LMAVB RS F143-1217, lap. 11.

ka iki 1,5 metų. Įdomu tai, kad iš tokio lanko paleista strėlė nulėkė 846 metrus – gerokai toliau, nei kitų tautų lankų strėlės⁴⁷. Tokia ginkluotė suteikdavo totoriams karinio pranašumo. Dabartis ir praeitis gali netikėtai persipinti. Straipsnyje taip pat aptariama ikonografinė medžiaga, kurios grupinėse nuotraukose šalia karimų dvasininko S. Šapšalo galima išvysti ir totorių imamus, korespondencija.

Aktyvią totorių bendruomenės veiklą liudija produktyvi Lietuvos totorių bendruomenių sąjungos pirmininko pavaduotojo Motiejaus Jakubausko leidybinė veikla. Mokslinę totoristiką papildė informatyvios M. Jakubausko knygos *Totoriai šimtmečio laikotarpiu Lietuvoje (1918–2018)* bei *Totoriai Lietuvoje (1918–2019)* (M. Jakubauskas 2018, 2021b). Čia chronologine tvarka aprašomi faktai, sietini su totoriais, nes jie taip pat dalyvavo svarbiausiuose Lietuvos valstybės gyvenimo įvykiuose, pateikiama duomenų apie atskiras asmenybes. Detaliai aprašomas totorių gyvenimas tarpukariu, sovietmečiu ir atkūrus valstybingumą. Be to, leidinyje yra vertingas straipsnis „Lietuvos totorių ir karimų tapatumai bei santykiai“ (M. Jakubauskas 2021b, 301–304), kuriame, remiantis istorijos duomenimis, aptariami svarbiausi šių tautų atpažinimo bei išskirtinumo ženklai, pateikiami patikslinimai bei paaiškinimai, nes senuosiuose dokumentuose, šaltiniuose, raštuose totoriai ir karimai dažnai buvo painiojami. Materialinis ir sakralinis totorių paveldas, surinktas iš įvairių šaltinių, pateikiamas naujausioje M. Jakubausko knygoje (M. Jakubauskas 2021a) – čia užfiksuoti totorių ženklai ne tik Lietuvoje, bet ir Baltarusijoje, Lenkijoje, Ukrainoje bei kitur. Dažniausiai aptariami buvę totorių dvarai, taip pat kapinės, mečetės, gausiai iliustruojama senais topografiniais žemėlapiais, paveldo būklė parodoma šiandienėmis nuotraukomis.

Kaip kartais mokslui, taip pat ir totoristikai, svarbūs iš pirmo žvilgsnio nedideli netikėtumai, liudija viena istorija. Ilgą laiką nebuvo žinoma Kaišiadorių⁴⁸ vietovardžio kilmė, ir tik neseniai paaiškėjo, kad vietovardis yra arabiškas (Gustaitis 2001, 26–27; Bilkis 2002, 2–4). Miesto vardas kildinamas iš kilmingo totoriaus, gyvenusio šiose vietose dar XVI amžiuje, vardo Chašaidaras – tai samplaikinis darinys iš dviejų arabiškų vardų Hadži (Chadži) – „piligrimas į Meką“ + Haidar – „liūtas“. Palaiptiui gyvenvietė įgavo Kaišiadorių pavadinimą. Nors apie šiuose kraštuose gyvenusius totorius jau buvo skelbta Archeografinės komisijos aktuose (*Акты издаваемые Виленской коммиссией* 1906), tačiau įsigilinta tik po šimtmečio. *Kaišiadorių rajono gyvenviečių žinyne* surašyta nemažai vietovių, susijusių su kažkada čia gyvenusiais totoriais (Gustaitis 2001, 26–27, 35, 46 ir t. t.). Naujausiame M. Jakubausko darbe apie gausų Kaišiadorių krašto totorių palikimą taip pat liudijama ne vienoje vietoje (M. Jakubauskas 2021, 55–56, 66–72, 79–81, 84–97, 126–131, 145–146, 154–155). Tiesa, medžiaga truputį „išblaškyta“, ne visai aiški jos išdėstymo tvarka, bet detalus turinys padeda geriau rasti norimą informaciją. Užfiksuotas paveldas padeda geriau pažinti istoriją, dažnu atveju – pažadinti praeitį ir paskatinti ja labiau domėtis šiandien.

Iš totoristikos darbų pažymėtinas Kauno apskrities totorių bendruomenės inicijuotas ir parengtas leidinys *Lietuvos totoriai* (Montvydaitė et al. 2020). Jame apžvelgiama Lietuvos totorių bendruomenės istorija amžiams bėgant, kultūros raida, totorių paveldas, vertingi prisiminimai. Taip pat pateikiama daug žinių apie šiandieninę bendruomenės veiklą, nuveiktus darbus. Knyga gausiai iliustruota senaisiais piešiniais, žemėlapiais bei nuotraukomis.

Viena naujausių totoristikos knygų – T. Bairašauskaitės *Lietuvos totorių istorija* (2021). Kaip nurodoma anotacijoje, „tai pirmas sintetinis darbas apie totorius, jame gausiai remiamasi ne tik Lietuvos, bet ir kitų kraštų istorikų, filologų, religijotyrininkų darbais, išlikusias neskelb-

47 Informaciją pateikė A. Beganskas.

48 Tai mano gimtasis kraštas, tad buvo pasirinktas pavyzdžiu.

tais istorijos šaltiniais“ (p. 496). Remiantis gausiais šaltiniais ir įvairių šalių mokslininkų tyrimais, aptariama totorių istorija Lietuvoje nuo pat įsikūrimo iki XX a. vidurio, dėmesys skiriamas ir totorių identiteto problemai, atskiroms asmenybėms, jų vaidmeniui totorių savivokai pažinti. Pateikiami naujausių tyrimų duomenys ir interpretacijos, patikslinama nemažai faktų ir įsitvirtinusių versijų. Darbo vertę padidina gausios nuorodos, naudojimąsi palengvina asmenvardžių ir geografinių vardų rodyklės. Knyga pravers tiek mokslininkui, tiek bet kuriam besidominčiam istorija. Nors jau išleista nemažai studijų, tyrimų, tačiau vietos atradimams dar tikrai yra.

Apibendrinimas. LMAVB sukaupta nemažai ir įvairios totoristikos medžiagos, kuri sukomplektuota Pagrindiniame fonde, Retų spaudinių ar Rankraščių skyriuose. Seniausi archyviniai dokumentai, liudijantys totorių istoriją Lietuvoje, LMAVB datuojami XVI amžiumi. Jų tematika įvairi – žemės, turto, taip pat teisių ir prievolių klausimais. Palyginus su kitomis didžiosiomis bibliotekomis aiškėja, kad saugoma daug vertingų ne tik senųjų leidinių, bet ir šiuo metu (dažniausiai užsienyje) leidžiamų studijų, monografijų, konferencijų medžiagos, nemažai jų su autorių dedikacijomis Bibliotekai. Beveik viskas atsispindi Bibliotekos elektroniniame kataloge, taip pat dalis senųjų leidinių, atvirukų, rankraštinų dokumentų, ikonografijos saugomi skaitmeniniame archyve ir prieinami skaitytojui ne tik Lietuvoje, bet ir už jos ribų. Išsaugoti raštijos bei tikybos pavyzdžiai, ikonografinė medžiaga ne kartą buvo panaudota tyrėjų darbuose. Belieka tikėtis, kad Bibliotekoje sukaupta totoristika ir toliau išliks aktuali totorių bendruomenei, mokslininkams ir visiems besidomintiems.

ARCHYVINIAI ŠALTINIAI

- Firkovičiaus Simono karaimiškų rankraščių kolekcija. F305. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).
- Fotografuotų rankraščių kolekcija. F27. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).
- Jablonskis Konstantinas. F256. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).
- Laucevičius Edmundas. F266. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).
- Lietuvos dailininkų piešinių bei eskizų kolekcija. F320. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).
- Pergamentų rinkinys. F1. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).
- Šapšalas Seraja. F143. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).
- Vaizdo dokumentai (atvirukai, fotografijos). Atv, Fg. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų spaudinių skyrius (LMAVB RSS).
- Vilniaus arkivyskupijos dokumentų kolekcija. F318. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).
- Vilniaus baltarusių fondas. F21. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).
- Vilniaus kapitulos fondas. F43. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB RS).

PUBLIKUOTI ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- Abkowicz, Mariola et Aleksander Babadżan. 2019. „Karaimskie kolekcje w Bibliotece Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk jako źródło badań nad biografistyką tatarską“. In *Tatarskie biografie: Indywidualne losy – ich wpływ na budowanie i podtrzymanie tożsamości grupy*, 71–92. Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne; Białystok: Związek Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej. Oddział Podlaski.
- Bairašauskaitė, Tamara. 1996a. *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*. Vilnius: Mintis.
- Bairašauskaitė, Tamara. 1996b. „Lietuvos totorių leidiniai ir jų spauda“. In *Žurnalisto žinynas*. Kn. 2, 86–95. Vilnius: Vilius.
- Bairašauskaitė, Tamara. 2021. *Lietuvos totorių istorija*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Bilkis, Laimutis. 2002. „Dėl miesto vardo *Kaišiadorys* kilmės“. *Acta linguistica Lithuanica* 47:1–7.
- Drozd, Andrzej, Marek M. Dziekan et Tadeuz Majda. 1999. *Meczety i cmentarze Tatarów polsko–litewskich*. Katalog Zabytków Tatarskich 2. Warszawa: Res Publica Multiethnica.
- Drozd, Andrzej, Marek M. Dziekan et Tadeuz Majda. 2000. *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko–litewskich*. Katalog Zabytków Tatarskich 3. Warszawa: Res Publica Multiethnica.
- Guagnini, Alessandro. [1578]. *Sarmatiae Europae descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masouiam, Prussiam, Liuoniam et Moschouiae, Tartariaeque partem complectitur*. [Cracoviae]: typis Matthiae Wirzbiętae.
- Guagnini, Alessandro. 1581. *Sarmatiae Europae descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spirae [Speyer]: apud Bernardum Albinum.
- Gustaitis, Rolandas. 2001. *Kaišiadorių rajono gyvenviečių žinynas*. Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus.
- Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*. 1929. Opracował Stanisław Dziadulewicz. Rysunki herbów odtworzył Włodzimierz Ettl. Wilno: nakładem autora z zasiłkiem Komitetu Funduszu Kultury Narodowej.
- Herberstein, Siegmund von. 1556. *Rerum Moscoviticarum commentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstain, Neyperg et Guettenbag*. Basileae [Basel]: ex officina Ioannis Oporini.
- Ilgevič, Henrika. 2019. *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej oraz Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie (1930–1939)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*. 2009. Parengė Galina Miškienienė. Vilnius: Lietuvos kalbos institutas.
- Jakubauskas, Adas, Galim Sitdykov et Stanislav Dumin. 2009. *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*. Kaunas: Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga.
- Jakubauskas, Adas, Galim Sitdykov et Stanislav Dumin. 2012. *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*. 2-asis patais. ir papild. leid. Kaunas: Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga.
- Jakubauskas, Motiejus. 2018. *Totoriai šimtmečio laikotarpiu Lietuvoje (1918–2018)*. Alytus: Alytaus spaustuvė.
- Jakubauskas, Motiejus. 2021a. *Lietuvos totorių prarasti ir nykstantys objektai*. Vilnius [Alytus]: Alytaus spaustuvė.
- Jakubauskas, Motiejus. 2021b. *Totoriai Lietuvoje (1918–2019)*. 2-asis papild. knygos „Totoriai šimtmečio laikotarpiu Lietuvoje (1918–2018)“ leid. Alytus: Alytaus spaustuvė.
- Katalog Tatarskiego Muzeum Narodowego w Wilnie*. 1929. Wilno: Rada Centralna Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej.
- Klimas, Petras. 1931. *Ghillebert de Lannoy: Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–14 ir 1421 metais)*. Kaunas: „Varpo“ sp.
- Koran (Al Koran)*. 1858. Z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego. Wzbogacony objaśnieniami Władysława Kościuszki. T. 1. Warszawa: nakładem Aleksandra Nowoleckiego.
- Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*. 1988. Parengė J. Jurginis, A. Šidlauskas. 2-asis papild. leid. Vilnius: Mokslas.
- Kryczyński, Leon. 1932. *Bibliografja do historii tatarów w Polsce za lata 1922–1932*. Wilno: Polska Drukarnia Nakładowa „Lux“.
- Kryczyński, Leon. 1935. *Bibliografja do historii tatarów polskich = Bibliographie pour servir à l'histoire des Tartares polonais*. Zamość: w drukarni Rady Powiatowej w Zamościu.
- Kryczyński, Leon. 1937. *Historia meczetu w Wilnie: (Próba monografii)*. Warszawa: Przegląd islamski.

- Kryczyński, Olgierd. 1932. *Ruch nacjonalistyczny a Tatarzy litewscy*. Wilno: Druk. „Lux“.
- Kryczyński, Stanisław. 1935. *Bej barski: Szkic z dziejów Tatarów polskich w XVII wieku*. Zamość: Drukarnia Rady Powiatowej.
- Kryczyński, Stanisław. 1993. *Lietuvos totoriai: Istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*. Iš lenkų kalbos vertė Tamara Bairašauskaitė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Labanauskienė, Danutė. [2003]. „Karaimų rankraščių rinkiniai Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje“. In *Serajos Šapšalo karaimikos rinkinys*, 142–151. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Łapicz, Czesław. 2013. „Źródła cytatów koranicznych w Wykładzie Wiary machometañskiej, czyli islamskiej ... Józefa Sobolewskiego z 1830 r.“ In *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, 185–202. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Łasicki, Jan. 1582. *De Russorum, Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum funerum ritu: E diversis scriptoribus, quorum nomina versa pagina indicat ...*. Spira: Nemetum [Speyer]: ex officina typographica Bernardi Albini.
- Lelewel, Joachim. 1844. *Gilbert de Lannoy i jego podróże*. Poznań: nakładem Księgarni J. K. Żupańskiego.
- Lietuvos totorių muziejaus ištakos: nuo tarpukaryje Vilniuje veikusio muziejaus iki muziejaus Subartonyse*. 2021. Sudarytoja Galina Miškinienė. Vilnius: Baltijos kopija.
- Martini, Martino. 1655. *De bello Tartarico historia ...*. Amstelodami: apud Iohannem Ianssonium Juniorem.
- Mickūnaitė, Giedrė. 2008. *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Mykolas Lietuvis. 1615. *Michalonis Lituani De moribus Tartarorum, Lituānorum et Moschorum, fragmenta X, multiplici historia referta ...*. Basileae [Basel]: apud Conradum Waldkirchium.
- Mykolas Lietuvis. 1966. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius: Dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų*. [Vertė I. Jonynas]. Vilnius: Vaga.
- Miškinienė, Galina. 2010. „Lietuvos totorių rankraštinė knyga: istorija ir tyrimų perspektyva“. *Knygotyra* 54:199–210.
- Montvydaitė, Vida, Jonas Ridzvanavičius, Kęstutis Zenonas Šafranavičius et Motiejus Jakubauskas. 2020. *Lietuvos totoriai*. Kaunas: Naujasis lankas.
- Muchliński, Anton. 1858. *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sultanowi Sulejmanowi w r. 1558*. Z języka tureckiego przełożył, objaśnił i materiałami historycznymi uzupełnił A. Muchliński. Wilno.
- Paracelsus. 1563. *Aureoli Theophrasti Paracelsi schreibern Von Tartarjschen kranckheiten, nach dem alten nammen, Vom grieff sand unnd stein*. Sampt dem Baderbüchlin Wie deß der from Herr Paracelsus selbs mundlich seine[n] Secretarijs züschreiben angeben. Basel.
- Pastorius ab Hirtenberg, Joachim. 1685. *Joachimi Pastorii ab Hirtenberg Historiae Polonae plenioris partes duae*. Dantisci: sumptibus Simonis Beckensteinii.
- Pergamentų katalogas*. 1980. Sudarė Rimantas Jasas. Vilnius: LTSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka.
- Rankraščių rinkiniai: Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinės bibliotekos XI–XX amžių rankraščių fondų trumpa apžvalga*. 1963. [Sudarė Vladas Abramavičius]. Vilnius: Laikraščių ir žurnalų leidykla.
- Russia seu Moscovia itemque Tartaria commentario topographico atque politico illustratae*. 1630. Lugduni Batavorum [Leyden]: ex officina Elzeviriana.
- Serajos Šapšalo karaimikos rinkinys*. 2003. [Sudarė Žygintas Bučys]. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Syrokomla, Władysław. 1857–1860. *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*. 2 t. Wilno: nakładem księgarza A. Assa.
- Sobolewski, Józef. 1830. *Wykład wiary machometañskiej czyli islamskiej: Wyjęty z części Koranu i przykazań proroka Chadisiem zwanych i ułożony przez Jozefa z Konkirantów Sobolewskiego*. Wilno: kosztem i drukiem B. Neumana.
- Strahlenberg, Philip Johan von. [1755]. *Historie der Reisen in Russland, Siberien und der Grossen Tartarey: Mit einer Landcharte und Kupferstichen ...*. Leipzig: bey Gottfried Kiesewetter.
- Strijkovskis, Motiejus. 1846. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi Macieja Stryjkowskiego*. T. 1. Warszawa: nakładem Gustawa Leona Glücksberga.
- Szynkiewicz, Jakub. 1934. *Tolerancja w islamie*. Wilno: Druk. Sp. Wytwórczo-Handlowa.
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Jurgita. 2003. „Jie / svetimi apie mus / savus. Sugyvenimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenėje realijos“. *Kultūrologija* 10:39–79.

- Talko-Hryncewicz, Julian. 1907. *Muslimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy: Zarys antropologo-etnologiczny*. Kraków: nakładem Akademii Umiejętności, 1907.
- Tatarskie biografie: Indywidualne losy – ich wpływ na budowanie i podtrzymanie tożsamości grupy*. 2019. Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne; Białystok: Związek Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej. Oddział Podlaski.
- Tott, François de. 1789. *Opisy Turkow y Tatarow*. T. 1. W Warszawie: w drukarni nadworney J. K. Mości.
- Traktat Rzeczypospolitey z woyskiem Wielkiego X. Litt.: Wypis z xiąg głównych trybunalnych spraw wieczystych w Minsku odprawionych, roku Panskiego [1699] miesiąca Apryla [11] dnia*. 1699. [Wilno: druk. Franciszkanow].
- Vilčinskas, Juozas. 2019. *Dienoraštis, 1945.VI.7–1947.III.18*. Vilnius: Versus.
- Z ruchu kulturalno-oświatowego wśród polskich tatarów*. 1929. Wilno: Wydanie Rady Centralnej Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej.
- Zuverlässige Geschichte der englischen Handlung durch Russland, über die Caspische See, nach Persien, der Tartarey und Turkey, Armenien und China: Samt einer Beschreibung der Landesbeschaffenheit dieser Länder*. 1769. T. 1. Leipzig: im Verlag bey Carl Wilhelm Holle.
- Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актов*. 1906. Т. 31, *Акты о литовских татарах*. Вильна.
- Добрянский, Флавиан Николаевич. 1906. *О литовских татарах*. Вильна: Типографія „Русскій почин“.
- Довнаръ-Запольскій, Мітрафан Віктаравіч. 1898. *Литовскія упоминки татарскимъ ордамъ: Скарбовая книга Метрики Литовской 1502–1509 гг.* Симферополь: Типографія Спиро.
- Мишкинене, Галина, Сигита Намавичюте ет Екатерина Покровская. 2005. *Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар*. Вильнюс: Издательство Вильнюсского университета.

EGLĖ PAŠKEVIČIŪTĖ-KUNDROTIENĖ

The Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of the Sciences

Tatar Documentary Heritage in the Holdings of the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences

Summary

Tatar documentary heritage collections held in various holdings of the Wroblewski Library shed light on the history of one of the oldest national minorities in Lithuania, the Tatars. This article aims to look at old documents and Tatar printed heritage held in the Wroblewski Library, and at modern Tatar studies. It is particularly important to find and study iconography and egodocuments, which can provide researchers with plenty of valuable information. The first knowledge about the Tatars can be found in old chronicles, as well as travel accounts, historical works, and extant manuscript documents such as privileges, legal or religious papers. The Tatars assimilated linguistically, but retained their religious individuality – they remained Muslims and used Arabic script. Their written culture is closely related to religion – khamails, dalawars, kitabs, and semi-kitabs were needed to perform religious rites. The Tatar manuscripts were written in Arabic characters in the local languages, the prayer books served as a testimony to a family's history. The Wroblewski Library holds a number of unique religious documents, starting with the kitab of Ivan Lutskevich and a khamail (prayer book) from the mid-19th century, and ending with recently-acquired copies of Tatar manuscript documents from a private collection.

In the 19th century, a scholarly interest in the Tatar community grew; the numbers of intellectuals in their midst increased, and the Tatar identity strengthened. The Tatar publishing in Lithuania, developing along with the ethnic revival of the Tatar community, flourished in the first half of the 20th century. Vilnius gradually became the center of Tatar intellectual activity: the acclaimed scholar Prof. Stefan Bazarewski taught at Vilnius University; here existed the Turkology study circle led by Prof. Seraya Shapshal; it is in Vilnius that Tatar societies were founded and a museum was opened in 1929, and it is here that a number of works in Tatar studies and periodicals were published. The Vilnius Muftiate also engaged in publishing pursuits. From this

period, the Wroblewski Library has numerous photographs featuring religious objects (mosques, cemeteries) and group photographs showing Tatar community members. World War II interrupted Lithuanian Tatars' cultural and educational activity, their intellectuals were scattered or killed. Much of their valuable religious and cultural heritage was lost. Because of the war, the smallish Tatar community was divided into several even smaller ones, and their living and working conditions in Lithuania, Belarus and Poland differed. A considerable number of Tatars reassimilated, this time due to the influence of the Russian language. In the late 20th – early 21st century, the state of the Tatar community improved again, as there appeared new opportunities for education, culture, and religion.

The Wroblewski Library houses one of the largest collections of Tatar documentary heritage in Lithuania, which is divided between the Main Collection, Rare Books Department and the Manuscripts Department. It consists of early Tatar documents, examples of their written culture and religious literature, and iconographic materials. These items have been copiously used by scholars. The library has also amassed a large number of recent works in Tatar studies in Polish, Lithuanian, Belarusian, and other languages, as well as research published across the world, whose variety of topic will hopefully attract the attention of the Tatar community, scholars, and all interested in Tatar studies.

Keywords: Tatars; written culture; historical memory; Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences; manuscripts.

*Įteikta 2022 m. gegužę
Pataisyta ir papildyta 2022 rugsėjį*